

Міністерство освіти і науки України
Мукачівський державний університет
Кафедра суспільних дисциплін



Пуйо Г.І.
Кухарчук О.С.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ
Методичні рекомендації до підготовки семінарських занять

для студентів денної форми навчання напряму підготовки 6.030509 Облік і аудит,
ПНЗ 4 6.030507, 6.030508 Фінанси і кредит

Мукачево
МДУ 2017

УДК

ББК

Розглянуто та рекомендовано до друку науково-методичною радою Мукачівського державного університету протокол № від

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри фінансів протокол № від

Рецензент

Пуйо Г.І., Кухарчук О.С. Історія економіки та економічної думки: методичні рекомендації до підготовки семінарських занять для студентів денної форми навчання напряму підготовки 6.030509 Облік і аудит, ПНЗ 4 6.030507, 6.030508 Фінанси і кредит / Г.І. Пуйо, О.С. Кухарчук. – Мукачево : МДУ, 2017. – 64 с.

ЗМІСТ

| | |
|--|----|
| Вступ..... | 5 |
| <i>Семінарське заняття 1. Природа та еволюція господарства общинного суспільства. Господарство та економічна думка суспільств ранніх цивілізацій</i> Методичні рекомендації..... | 7 |
| <i>Семінарське заняття 2. Господарський розвиток та економічна думка суспільств традиційних цивілізацій у VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Становлення суспільств Східної та Західної цивілізацій</i> Методичні рекомендації..... | 8 |
| <i>Семінарське заняття 3. Господарство та економічна думка Середньовіччя (кінець V–XV ст.)</i> Методичні рекомендації | 12 |
| <i>Семінарське заняття 4. Господарство та економічна думка у країнах Європейської цивілізації (XVI – середина XVIII ст.)</i> Методичні рекомендації..... | 14 |
| <i>Семінарське заняття 5. Утвердження ринкового господарства та його особливості в окремих країнах Європейської цивілізації (кінець XVIII ст. – середина XIX ст.). Економічна думка про суть та функціонування ринкової економіки</i> Методичні рекомендації..... | 18 |
| <i>Семінарське заняття 6. Становлення ринкових форм господарства та економічна думка України в XVI ст. – середині XIX ст</i> Методичні рекомендації..... | 25 |
| <i>Семінарське заняття 7. Господарство провідних суспільств Європейської цивілізації в умовах монополізації ринкової економіки в останній третині XIX ст. – на початку XX ст. Розвиток економічної думки</i> Методичні рекомендації..... | 31 |
| <i>Семінарське заняття 8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки України (кінець XIX – початок XX ст.)</i> Методичні рекомендації..... | 37 |
| <i>Семінарське заняття 9. Ринкові економічні системи країн Європейської цивілізації в першій половині XX ст</i> Методичні рекомендації..... | 43 |
| <i>Семінарське заняття 10. Еволюція ринкових економічних систем провідних країн світу та основні напрями економічної думки в 50–80-х рр. XX ст</i> Методичні рекомендації..... | 49 |
| <i>Семінарське заняття 11. Господарство України та його трактування в економічній думці (1914–1991рр.)</i> Методичні рекомендації..... | 53 |
| <i>Семінарське заняття 12. Функціонування національних господарств у системі глобальної економіки (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.)</i> | |

| | |
|---|----|
| | 4 |
| Методичні рекомендації | 58 |
| <i>Семінарське заняття 13. Економіка незалежної України</i> | |
| Методичні рекомендації..... | 63 |
| Питання для самоконтролю..... | 66 |
| Рекомендована література..... | 71 |

ВСТУП

Історія економіки та економічної думки є важливою навчальною дисципліною, що викладається практично на всіх економічних спеціальностях; її включено до блоку теоретичних економічних дисциплін.

Як відомо, курс історії економіки та економічної думки поряд з політичною економією формує фундаментальне економічне мислення майбутнього спеціаліста-економіста, прищеплюючи навички систематизації оцінок основних економічних подій. Вивчення історії економіки та економічної думки істотно розширює економічну ерудицію майбутніх спеціалістів, підводить до розуміння основ порівняльного аналізу економічного розвитку окремих країн світу, сприяє формуванню вміння грамотно орієнтуватися у виборі економічних рішень. Адже, простежуючи зміни форм економічного розвитку, аналізуючи процеси формування та функціонування певних господарських систем, історія економіки та економічної думки дає змогу побачити не лише сам перебіг цього процесу, а й з'ясувати ті ознаки, які є або результатом соціально-економічних перетворень, або їх передумовою. Саме це і забезпечує підготовку грамотних, ерудованих спеціалістів, здатних цілком об'єктивно орієнтуватися у виборі економічних рішень.

Метою навчальної дисципліни „Історія економіки та економічної думки” є формування знань про історичний розвиток господарств та економічної думки країн Європейської цивілізації для розуміння тенденцій розвитку та закономірностей функціонування економічних систем.

Завданням дисципліни є формування сучасного економічного мислення та світогляду студентів, забезпечення засвоєння ними знань і методів історичного аналізу економічних процесів.

Предметом вивчення дисципліни є розвиток господарств країн Європейської цивілізації та їх наукове відображення в економічній думці.

В результаті вивчення дисципліни “Історія економіки та економічної думки” студент **повинен вміти:**

- аналізувати економічні процеси та їх відображення в економічній думці на різних етапах розвитку Європейської цивілізації;
- володіти категоріальним апаратом дослідження історичного розвитку господарства;
- визначити місце та роль національних економік у системі світового господарства;
- виявляти взаємозв'язок та спадкоємність економічної політики держав з теоретичними концепціями минулого та сучасності.

Студент **повинен знати:**

- основні історичні факти та події, що характеризують становлення та розвиток господарств країн Європейської цивілізації;
- зміст основних шкіл та напрямків економічної думки, в яких знайшли відображення закономірності господарського розвитку країн Європейської цивілізації.

Прослуховування курсу «Історія економіки та економічної думки» забезпечить формуванню у студентів системи компетентностей, які є критеріями оцінки якостей знань з курсу

Компетенції, які необхідно сформувати в результаті вивчення навчальної дисципліни:

1. Здатність на методологічних засадах цивілізаційної парадигми розвитку суспільств сформувати сучасне економічне мислення та свій світогляд.
2. Здатність до аналізу історичного розвитку господарств та економічної думки.
3. Здатність до аналізу економічного розвитку України в умовах ринкової економіки.

4. На підставі розвитку господарської політики держав вміти визначати економічну думку, яка відображає зміст поглядів відомих економістів, різних шкіл та напрямків.
5. Здатність до вміння визначати основні напрямки розвитку економічної думки в Україні в умовах радянської економічної системи.
6. Здатність до формування засад ринкового господарства в Україні в сучасних умовах у співвідношенні з розвитком економічної думки.
7. формування сучасного економічного мислення та світогляду студентів.

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття 1

Природа та еволюція господарства общинного суспільства. Господарство та економічна думка суспільств ранніх цивілізацій

План:

1. Господарство та господарська діяльність у первіснообщинному суспільстві. Неолітична революція.
2. Господарство суспільств первісної історії України.
3. Становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій.
4. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії.
5. Господарський розвиток Стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці.

Методичні рекомендації

Розгляд першого питання слід розпочати з характеристики основних етапів господарської еволюції первісного суспільства.

Період кам'яного століття охоплює:

1) стародавнє кам'яне століття /палеоліт: 2,5 млн.–12 тис.р. тому/. Збігалось з льодовиковим періодом. 2) середнє кам'яне століття /мезоліт: 12-8 тис до н.е./. Утвердилися сучасні післяльодовикові природно-кліматичні умови. 3) нове кам'яне століття /неоліт: 8-3 тис.до н.е./; Перехід до землеробства й скотарства.

Період бронзового століття (3-2 тис.до н.е.). *Руси*: існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства; виділення тваринницьких племен, поява ремесла (гончарного і бронзово-ливарного). Обмін (міди, бронзи, золота, фаянсу, солі) набув постійного та регіонального характеру.

Період раннього залізного століття (1-5 тис.до н.е.). Гальштадська культура /співіснування бронзових і залізних знарядь праці, перехід від мотики до сохи та плуга/. Родова община перетворилася в сусідську, територіальну. Виникає приватна власність. Поява металевих грошей.

В другому питанні необхідно зауважити на тому, що перші люди на території Українських земель з'явилися 1,5 млн. років тому в період палеоліту. Селилися, в основному, в південній частині України, оскільки клімат був холодним. Вони уміли виготовляти з каменя знаряддя праці: гострокінечники, скребла, рубала. Полювали на мамонтів, зубрів, лосів, ловили птахів, займалися рибальством, збиральництвом. На території України палеоліт продовжувався від появи людини до 9 тисячоліття до нашої ери.

Мезоліт /9-6 тисячоліття до н.е., середнє кам'яне століття/ – клімат змінився, наступив післяльодовиковий період. Великого поширення набуло рибальство за допомогою вудки і сіток, ловля раків, збирання молюсків. Почалося приручення тварин. З'явився перший вид транспортних засобів – водний (плоти, човни). Вироблено лук, стріли, гарпун. Для мезоліту характерний високий рівень виготовлення мікролітів. З'явився макроліт – кам'яні знаряддя для обробки дерева.

Протонеоліт /перехід від мезоліту до неоліту/ характеризувався виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого господарства, зародженням відтворюючого господарства. Зароджується землеробство, з'являються перші постійні поселення.

В період неоліту (6-4 тисячоліття до н.е.) утворюється відтворююче господарство. Удосконалюється техніка обробки каменя: пиляння, свердління, шліфування. Виникає наземний транспорт; лижі, сани, волокуші. З'явилося прядіння і ткацтво.

Епоха мідного століття /середина 4 тисячоліття до н.е. – 2 тисячоліття до н.е./ на території України зафіксувалася у трипільській культурі. Трипільці обмінювали хліб і худобу на коней у кочових племен. У інших племен перейняли способи виробництва кераміки.

За мідним століттям настав бронзовий період, що охопив в Україні 2 тисячоліття до нашої ери. У цей період зняряддя праці виготовляються з бронзи, відбувається відособлення племен тваринників, розвивається землеробство, городництво, з'являються ремесла, обмін стає постійним і носить регіональний характер.

Залізне століття /12-8 ст. до н. е./ охарактеризувалося розповсюдженням залізних знярядь праці, що було обумовлене наявністю покладів залізняку, а також більшою продуктивністю залізних знярядь праці в порівнянні з бронзовими. Разом із землеробством і кочовим тваринництвом, високого розвитку досягають ремесло і торгівля.

Починаючи розгляд третього питання, важливо підкреслити, що в цей період склалися два типи господарської організації – східне і античне рабство.

Східне рабство (4 тис. до н.е. – 5 ст.н.е.)

Месопотамія /Вавилон/. *Продуктивні сили*: іригаційні споруди. *Господарювання*: ремесла (каменярі, теслі, ковалі, пекарі, металурги), торгівля (експорт-фініки, інжир, вовна, зерно; імпорт-раби, ліс, метал, камінь, предмети розкоші), землеробство (ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки, виноград, фініки, яблука). *Економічні відносини*: общинники втрачають власність на землю.

Стародавній Єгипет. *Продуктивні сили*: зрошувальна система землеробства. *Господарювання*: землеробство (південь), тваринництво (північ), торгівля (золото, срібло, мідь, олово, шкури, слонова кістка, деревина, раби), виплавка металу, льняне ткацтво, обробка каменю. *Економічні відносини*: общинні землі привласнили фараони, жерці, чиновники.

Стародавня Індія. *Продуктивні сили*: зняряддя праці кам'яні й металеві. *Господарювання*: зрошувальне землеробство /цукрова тростина, пшениця, просо, льон, рис/, тваринництво, ремесла /ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа/, професійні купці й лихварі. *Економічні відносини*: патріархальне рабство, панівне становище сільської общини, нерозвинений грошовий обіг, гроші у злитках.

Загальні риси східного рабства: 1)державна власність на рабів, 2)використання рабської праці однобоке й непродуктивне.

Семінарське заняття 2

Господарський розвиток та економічна думка суспільств традиційних цивілізацій у VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Становлення суспільств Східної та Західної цивілізацій

План

1. «Осьовий час» і формування сучасних цивілізацій
2. Східна цивілізація та її характеристика в «осьовий час»
3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав
4. Господарство та економічна думка Стародавньої Греції
5. Господарство та економічна думка Стародавнього Риму
6. Господарства на території України в «осьовий час». Господарство давніх слов'ян.

Методичні рекомендації

Аналіз першого питання слід розпочати з розповіді про формування двох сучасних цивілізацій пов'язують із так званим «осьовим часом». В цей період зазнає змін та певних трансформацій і соціальна структура суспільства, в якій поряд із традиційною державною

владою – власністю та системою розподілу виникають відносини власності індивідуальної, як правило, у вигляді рухомості. Поява недержавних власницьких структур безпосередньо пов'язана з індивідуальною трудовою діяльністю людини (ремесло, торгівля), яка сприяє розвитку товарно-грошових відносин. Система розподілу поступово перетворюється у податковий апарат. Зростає соціальне й майнове розшарування.

Розгляд другого питання необхідно розпочати з історичних умов: 1) панування натурального виробництва; 2) замкненість господарських зв'язків рамками рабовласницького помістя; 3) слабкий розвиток товарно-грошових відносин.

Особливості економічних поглядів. *Предмет* дослідження – закони ведення домашнього господарства і зростання його дохідності. *Метод* дослідження – опис господарської практики та накопичений досвід /емпіризм/. *Економічне знання* має догматичний характер.

Пам'ятки економічної думки Стародавнього Сходу – це, як правило, зведення законів та твори з мистецтва управління державою.

"Повчання гераклеопольського царя своєму синові" (22 ст. до н. е.) – пам'ятка давньоєгипетської думки. Головні настанови: 1) необхідність ефективного функціонування апарату управління, який знаходиться між фараоном та населенням; 2) апарат управління повинен працювати "як один загін"; 3) добираючи людей в апарат управління, треба наближати "до себе людину за справи її", не робити різниці між синами знатними та простими.

Кодекс законів вавилонського царя Хаммурапі (18 ст. до н. е.): 1) відображав швидкий розвиток приватновласницьких відносин та товарно-грошового обігу; 2) забороняв продаж та **відчуження** земельних ділянок воїнів; 3) зменшував лихварський відсоток /до 20%/; 4) визнавав право приватної власності, в тому числі на землю; 5) захищав інтереси учасників правових угод.

"Артхашастра" (4 ст. до н. е.) – пам'ятка суспільно-економічної думки Стародавньої Індії. Головні тези: 1) державний апарат має регулювати все господарство /особливо його провідну галузь – сільське господарство/, будівництво та охорону іригаційних споруд; 2) регламентувалося формування доходів держави: прибутки державних господарств, а також податки.

Конфуцій /Кон Фу-Цзи/ (551-479 рр. до н. е.) – засновник пануючої релігії Стародавнього Китаю. Збірник "Лунь-юй" ("Бесіди і судження") був записаний його учнями. Конфуцій: 1) ідеал держави знаходив у минулому; 2) захищав інтереси родової знаті; 3) пропонував програму морального вдосконалення кожної людини, як шлях до стабілізації соціально-економічного устрою; 4) виступав за регламентацію патріархальних відносин для зміцнення державного устрою; 5) пропонував розподіляти багатство справедливо, зменшити податки; 6) вважав, що держава – велика родина, а голова її – батько народу.

Автори пам'яток економічної думки Стародавнього Китаю пропонували багато цінних ідей щодо можливостей кількісного аналізу економічних явищ, організації натурального виробництва, формування принципів державного регулювання.

В третьому питанні зверніть увагу на античне рабство (1 ст. до н. е. – 1 ст. н. е.), що було характерне для Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

Стародавня Греція. *Продуктивні сили* – удосконалення агротехнічних заходів /трипілля, удобрення вапном, борона з дерев'яними зубами, молотильна дошка/. *Форми господарювання* – ранній розвиток ремесла й торгівлі, відокремлення ремесла, сільське господарство /пшениця, ячмінь, виноградники, оливкові гаї, сади, бджільництво/, металургія, обробка каменю, ткацтво, будівництво жител, кораблебудування, мореплавство, колонізація. *Економічні відносини* – боргове рабство, руйнування общини родовою аристократією, використання рабської праці різнобічне й продуктивне, поява

грошей, торгового капіталу. *Соціальний устрій* – антична громада /вільні землевласники, а раби – безправні/ виступала переважно як місто-поліс /експлуатувало село/.

Античний Рим. Періоди: 1) *Царський* /8-6 ст. до н. е./ Земля обробляється плугом. Розкладається родовий устрій. 2) *Республіканський* /509-31 до н. е./ *Засоби виробництва*: коса, серп, борона з зубами, жатка з широким захватом, колісний плуг, водяний млин, мінеральні добрива. Здійснюється перехід від родової общини до сусідської, з'являються патриції й плебеї. Розвивається приватно-рабовласницьке господарство, у тому числі: вілли (25-100 га, 50-60 рабів), латифундії. 3) *Імператорський* (31р. до н. е.-476р. н.е.). Криза завойовницької політики. Зменшення притоку рабів. *Галузі господарювання*: сільське господарство /пшениця, просо, сочевиця, цибуля, часник/, тваринництво, військова справа, рибальство, торгівля /експорт: хліб, солонина, риба, конопляне полотно, мед, віск, хутро; імпорт: вина, золото, срібло, зброя, тканини, предмети розкоші/.

Четверте питання рекомендується розпочати з аналізу поглядів Ксенофонта (430-355 рр. до н. е.). Афінянин аристократ і політичний діяч, землевласник. Твори: "Домострой, Кіропедія". – Головні ідеї: 1) об'єднав коло питань, які стосуються проблем раціонального господарювання, у особливу галузь знань "ойкономію" /від грец. "ойкос" -господарство, "номос" -закон/; 2) аналізує поділ праці та його вплив на прибутковість домашнього господарства; 3) виділяє дві властивості товару ("Цінність - все те, від чого можна отримати користь. Якщо людина не вміє користуватись річчю, то вона не є для неї цінністю. Але коли дану річ продати, то можна одержати корисність і, тим самим, надати речі цінності"); 4) характеризує сутність грошей та їх функції (гроші – особливий товар, специфічність якого – у не насиченості; функції грошей: надавати користь і створювати скарби).

Платон (427-347 рр. до н.е.). Аристократ, засновник філософської школи – Афінянської "Академії". Твори: "Держава, Закони". Головні ідеї: 1) пропонує модель "ідеального" державного устрою, поклавши в її основу принцип природного поділу праці (Людині від народження притаманний лише певний талант. Одні народжені для управління, інші - для надання допомоги, а інші - для землеробства і ремісництва. Необхідно створити таку державу, в якій кожний виконував би певні функції за своїм талантом і отримував частку у суспільному продукті відповідно до природних здібностей); 2) характеризує три стани – філософи /управляють державою/, воїни /охороняють державу/, землероби, ремісники, торговці /виробляють продукти/; перший та другий стани не мають ніякої власності і звільнені від продуктивної праці, споживають суспільний продукт на принципах рівності; третій стан має приватну власність і забезпечує засобами існування перші два; 3) необхідність грошей виводить із торгівлі, яка обслуговує поділ праці. Виділяє три функції грошей: міра вартості, засіб обігу і засіб нагромадження скарбів.

Аристотель (384- 322 рр. до н.е.) - учень Платона, вихователь Олександра Македонського, засновник Афінянського "Лицею", в якому займався педагогічною діяльністю. Головні твори: "Нікомахова етика", "Політика". Головні ідеї: 1) об'єднує знання про господарювання у вчення про: економіку /комплекс знань про господарську діяльність, пов'язану з виробництвом споживчих вартостей/, хрематистику /комплекс знань про діяльність, націлену на нагромадження майна; 2) характеризує двоїсту природу товару /речами користуються заради споживчих якостей і заради обміну. Обидві властивості товару приносять власнику користь/, а також принципи рівності і квантифікованості в обміні; 3) виділяє функції грошей /міра вартості, засіб обігу, засіб нагромадження скарбів/; 4) встановлює різницю між рухом грошей як грошей /Г-Г-Г/ і грошей як капіталу /Г-Т-Г/.

У *п'ятому питанні* слід розглянути вирішення проблем раціональної організації рабовласницької латифундії наведені у працях давньоримських філософів:

Марк Теренцій Варрон (116-27рр. до н. е.). Головні твори: "Про сільське господарство". Основні ідеї: 1) виділяє фактори, які впливають на зростання дохідності сільського господарства /торгівля та необхідність урахування коливання ринкових цін,

розвиток тваринництва, з якого "можна вилучити немалий дохід"/; 2) вважає, що інтенсифікація праці рабів можлива за рахунок використання методів морального та матеріального стимулювання /"Бажання до праці можна викликати також більш вільним режимом, більш щедрою мірою їжі та одягу, скороченням роботи або дозволом виганяти на пасовиська декілька голів власної худоби"/; 3) пропонує раціонально використовувати працю вільних колонів та рабів.

Марк Порцій Катон (234-149 рр. до н. е.). Головний твір: "Землеробство". Звертає увагу на умови зростання доходності домашнього господарства: 1) розвиток землеробства на основі інтенсифікації рабської праці /через забезпечення раба завданням на робочий день, безперервність процесу виробництва: "працювати в будь-яку погоду і свята"/; 2) систему контролю за виконанням робіт наглядачем із числа рабів; 3) збут частини виробленої продукції на ринку; 4) розвиток орендних відносин /"здавати у підряд збір маслин, виготовлення масла, обробку земель"/.

Шосте питання рекомендовано розпочати з періоду залізного століття в якому Українські землі заселялися різними за походженням й мовами племенами:

1) автохтонні землеробські племена – прародителі слов'ян, ірано-язичні кочові племена, греки-колоністи;

2) перші жителі причорноморських степів – кіммерійці /9–7 сторіччя до н. е./ за походженням – індоєвропейці, вели кочовий спосіб життя, займалися тваринництвом, металургією, створили великі племінні союзи на чолі з царями, однак потерпіли поразку від скіфів і покинули країну;

3) стародавнє населення півдня Криму /9–4 сторіччя до н.е./ – племінне об'єднання таврів, що боролось проти Херсонеса і Боспорського царства.

4) племінне об'єднання скіфів /7– 3 ст. до н.е./ на півдні Східної Європи, продовженням якого було Скіфське царство /3 ст. до н.е./. Скіфське суспільство поділялося на три прошарки /воїнів, жерців і рядових общинників-землевласників і скотарів/, очолювані царськими скіфами, влада яких розповсюджувалася на слов'янські племена;

5) сармати, які нашістю знищили Скіфію /2 ст. до н.е./, заснували свою державу в Північному Причорномор'ї – Сарматію /до її складу входили слов'янські племена/

б) впродовж великого переселення народів /4-7 ст. н.е./ автохтонним населенням на території України були слов'яни.

Середнє Подніпров'я стало історичним центром східного слов'янства. *Господарство*: землеробство /разом з перелоговою використовувалася двопільна і трипільна система/, тваринництво, полювання і рибальство, ремесла /залізодобувні й залізо обробні/, розвиток обміну й торгівлі. *Суспільний устрій*: союзи племен /перші територіально-політичні об'єднання 6–8 ст./, як зародки держави. Віче – верховний орган племінного самоврядування слов'ян. Влада спочатку виборна, а пізніше за спадкова княжа.

Місто Київ /засновано у кінці 5 ст./ був важливим політичним і культурним центром полян /5–6 ст./, який на рубежі 8–10 ст. перетворився на значний політичний міжплемінний центр, що поступово об'єднав величезні території між Балтійським і Чорним морями.

"Русь", або "Київська Русь" – нова держава з центром в Києві /9 ст./. *Соціальний устрій*: середньовікова імперія, конфедерація. *Економічні відносини*: власниками землі були князі, бояри, церква. Умовне землеволодіння і васально-сеньйоральні відносини – у межах великий князь - князі-намісники /9– середина 12 ст./, пануюча форма власності – вотчина /формально визнана на з'їзді князів в Любечі, 1097 р./. *Господарювання*: сільське господарство, високорозвинені ремесла, торгівля, формування грошової системи.

Занепад Київської Русі /кінець 11 ст./ був економічним і політичним. *Причини*: зростання крупного землеволодіння, особливо його вотчинної форми, що посилювало феодальну роздробленість та Нашестя монголо-татарів /12–13 ст./. *Наслідки*: 1) зміна форми державного устрою /самостійні князі-намісники/; 2) перетворення Київської Русі

на федерацію /союз/ феодальних земель – князівств /середина 12 ст./; 3) Волинське і Галицьке князівства об'єдналися в єдину Галицько-Волинську державу і в умовах розпаду Київської Русі стали наступниками державності; 4) князівства Південно-Східної Русі потрапили в залежність від монгольської держави на довгий час; 5) українські землі з середини 14 ст. потрапили під владу польських, литовських і угорських загарбників.

Семінарське заняття 3

Господарство та економічна думка Середньовіччя (кінець V–XV ст.)

План

1. Загальна характеристика економічного розвитку та економічної думки цивілізацій Середньовіччя.

2. Господарство та економічна думка держав Західноєвропейської цивілізації.

3. Періодизації феодальної економіки на території України.

Методичні рекомендації

Перше питання рекомендовано розпочати з характеристики рис еволюції феодального господарювання:

- Раннє середньовіччя (5-9 ст.): 1) формування крупної феодальної власності; 2) поступова втрата селянами-общинниками особистої свободи; 3) натуральний тип господарювання з переважанням ручної праці, домінуюча роль аграрного сектору щодо торгівлі й ремесел; 4) феодальна роздробленість, міжусобні війни; 5) формуються основи майбутніх державних утворень.

Високе середньовіччя (10-13 ст.): 1) розвиток сільського господарства, ремесел, торгівлі в містах; 2) формування крупних централізованих держав.

Пізнє середньовіччя (14-15 ст.): 1) розпад феодальної економіки; 2) створення основ ринкового господарства; 3) формування колоніальної системи й всесвітнього ринку.

Загальні риси феодального господарювання:

- 1) низький, рутинний стан техніки;
- 2) панування крупної земельної власності феодалів; 3) поєднання її з дрібним індивідуальним господарством селян;
- 4) селяни є не власниками, а користувачами землі;
- 5) позаекономічний примус селян до праці (особиста, поземельна залежність);
- 6) аграрний "переворот", переважання агросектору над торгівлею, ремеслом;
- 7) домінування натурального господарства.
- 8) форма господарювання – феодальна вотчина;
- 9) форми реалізації феодальної земельної власності – феодальна земельна рента (відпрацьовочна /панщина/, продуктова /натуральний оброк/, грошова /грошовий оброк/);

Наслідки феодального господарювання:

- 1) розвиток ремесла в межах феодального помістя, в об'єднаннях ремісників – "цехах";
- 2) корпоративний характер розвитку торгівлі в торгових об'єднаннях – "гільдіях";
- 3) розвиток товарно-грошових відносин призвів до виникнення перших банків;
- 4) розпад общини й швидке зростання великих земельних володінь;
- 5) посилення державно-централізованих форм експлуатації селян, загальнодержавних і місцевих податків, втручання держави у селянсько-сеньйоральні відносини;

б) урбанізація Західної Європи, переростання міст у центри ремісництва й торгівлі.

Аналіз другого питання рекомендується розпочати з розкриття історичних умов: 1) розвиток крупної феодальної земельної власності і виникнення особливих форм поєднання її об'єктів з безпосередніми виробниками; 2) зміна ідеології та суспільної

свідомості під впливом християнства; 3) розвиток міст, ремесла, торгівлі; 4) виникнення централізованих держав.

Особливості економічних поглядів: 1) предметом досліджень є становлення і розвиток феодального устрою; 2) метод дослідження являє собою поєднання емпіризму з догматизмом релігійної етики і схоластикою; 3) головні твори раннього середньовіччя: "Салічеська правда" /4 ст./, "Капітулярій про вілли" /поч. 9 ст./, "Руська правда" /11 ст./; В них відображено: процеси розпаду общинного землеволодіння, закріпачення селянства, організації ранньофеодальної вотчини; господарські можливості натуральної форми господарства; різні права приватної власності.

Канонічні погляди:

Фома Аквінський (1226-1274 р.р.) – італійський монах, аристократ за походженням, канонізований католицькою церквою в 1323 р., систематизатор релігійної філософії. *Головний твір*: "Сума теологи". *Основні ідеї*: 1) власність є подвійним відношенням - управління і користування; 2) наявність власності є необхідністю підтримувати божественний порядок на землі. *Теорія "справедливої ціни"*: 1) основа обміну - рівність корисності обмінюваних речей, яка вимірюється монетою; 2) продавати річ дорожче або дешевше, ніж вона коштує – несправедливо; 3) серед двох цін /дорожчою і дешевшою/ справедливою є та, що дає грошовий надлишок людині, яка більш значуща для суспільного життя; 4) гроші є мірою матеріального життя; 5) функції грошей – міра вартості й засіб обігу.

Соціальні утопії пізнього середньовіччя:

Томас Мор (1478-1533рр.) – видатний державний діяч, лорд-канцлер короля Англії. *Головний твір*: "Золота книга, настільки корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія". *Головні ідеї*: 1) критика феодального устрою Англії початку 16 ст., розкриття його основних соціально-економічних суперечностей /нерівність, зубожіння робітників; жадність багатіїв/ породжуються приватною власністю; 2) запропонував суспільство майбутнього, у якому: не існує приватної власності; наявна рівність і розподіл продуктів за "справедливими потребами"; обов'язковість трудової діяльності протягом шестигодинного робочого дня; відсутні гроші; контроль за виконанням робіт; свобода совісті, демократичні вибори посадових осіб.

Томмазо Кампанелла (1569-1639 рр.). Італійський революціонер, виходець із селянської бідноти, очолив повстання проти іспанського володарства. *Головний твір*: "Місто Сонця". *Головні ідеї*: 1) викриває суперечності феодального устрою, причиною яких є приватна власність; 2) пропонує нове життя у державі, яка зветься "Містом Сонця"; 3) влада у Місті Сонця належить Метафізику-первосвященнику і трьом його заступникам – Пону /військові справи/, Сіну /духовна сфера, культура, наука/, Морю /матеріальне виробництво і приріст населення/; 4) основа суспільства у Місті Сонця – суспільна власність і обов'язкова трудова повинність; 5) немає індивідуальної сім'ї та індивідуального виробництва.

Третє питання рекомендується розпочати з розкриття періоду формування на українських землях магнатського і шляхетського землеволодіння (14-15 ст.), що призвело до внутрішньої перебудови вотчини, змін соціально-економічного становища і юридичного статусу селянства, аграрних відносин. Розвивається фільваркова система, починається закріпачення селян /поширення земельної, судово-адміністративної, особистої залежності селян від феодала/. В ремеслі зростає чисельність ремісників різних спеціальностей, формуються цехи. Розвивається ринок сільськогосподарської продукції, нові форми господарювання. Зростає чисельність міст, що ставали центрами, промислів, торгівлі, політичного життя. Частина міст належала державі, частина – церквам і магнатам. Деякі міста – Львів, Луцьк, Житомир, Київ – отримували грамоти на Магдебурзьке право, відповідно до якого городяни обирали міське самоврядування й суд.

У 1569 р. об'єднання Великого Литовського і Польського королівств створило нову державу – Річ Посполита, складовою частиною якого була Україна.

Впродовж 16–17 століть в господарстві України утвердилась фільварково-поміщицька система. Державні ділянки ("королівщини") об'єднувалися в староства – великі господарські комплекси. Інша частина земель зосередилася у магнатів. Тільки у Російському і Белжському воєводствах двом десяткам магнатів /Потоцьким, Жолкевським та ін./ належала 1/3 сіл і міст /70-80-і рр. 16 ст./. Земельні багатства шляхти і поміщиків збільшувалися за рахунок спадкоємства, браків, подарунків з боку короля, купівлі, захопленя. Розширювалися володіння православної, уніатської і католицької церкви. Церкви і монастирі багатіли за рахунок захоплення селянських земель, відписань, дарувань місцевих воєвод, магнатів і шляхти. У 16–17 ст. найбільшим землевласником в Україні був Києво-Печерський монастир.

Розвитку фільварків і посиленню експлуатації селян послужила волочна поміра, що проводилася на підставі Литовського урядового закону "Статути на волоки" /1557 р./. Згідно цьому закону, общинні землі в Україні ділилися на волоки /поля по 16-21 га/, причому кращі землі віддавалися під фільварки, а гірші – селянам.

Панське господарство залишалось натуральним. Але товарно-грошові відносини, які швидко розвивалися, підривали його замкнутість, вимушували пристосовуватися до запитів ринку. Кріпосне фільваркове господарство вело до обезземелення селян і розповсюдження панщини, з якої зростало кріпацтво.

Селяни жили окремими господарствами – димами, які об'єднувалися в дворища (по декілька димів). Дворища входили в сільські громади, де спільно користувалися орними землями і угіддями, відбували панські повинності. Декілька общин склали волость. Для управління селяни вибирали старшин, тіунів, отаманів. Общини користувалися звичаєвим правом і вибирали копні (суспільні) суди. Селяни платили численні податки на користь держави і панів, відбували повинності, відпрацьовували панщину /у 17 ст. панщина складала 5-6 днів замість двох/. Селян прикріплювали до землі, забороняли перехід з одного маєтку в інший, вони втратили право виступати в суді і право спадкового користування землею. Розвиток фільварків супроводжувався зменшенням селянських наділів і зростанням числа безземельних і малоземельних селян.

Семінарське заняття 4

Господарство та економічна думка у країнах Європейської цивілізації (XVI – середина XVIII ст.)

План

1.Формування Європейської цивілізації. Вплив цивілізаційних факторів на господарство країн Європейської цивілізації.

2.Становлення ринкового господарства у країнах Європейської цивілізації. Меркантилізм.

3.Становлення класичної політичної економії (В. Петті , П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміт).

Методичні рекомендації

Перше питання рекомендовано розпочати з аналізу передумов географічних відкриттів:

- ускладнення торгівлі Європи зі Сходом, з причин захоплення традиційних шляхів турками, арабами, татаро-монголами;
- нестача в Західній Європі грошових металів – золота, срібла;
- формування в Західній Європі абсолютистських монархій, які потребували величезних витрат для підтримки пишності дворів;
- поява великовантажних кораблів (1000-1500 т), нових навігаційних приборів (компас, астролябій), достовірних карт;
- формування нового погляду на форму Землі, як на кулю

-пошук нових шляхів на схід через океан.

Великі географічні відкриття є сукупністю ряду морських подорожей:

-1486р. – флотилія Б.Діаса досягла південного берега Африки;

-1498р. –В. де Гама через Індійський океан досяг індійського берега;

-1492р. – Х.Колумб відкрив Америку;

-1519-1521 рр. Ф.Магеллан здійснив першу навколосемну подорож.

Наслідки великих географічних відкриттів:

-виникнення світового поділу праці, початок створення світового господарства і ринку;

-зростання товарообігу, урізноманітнення асортименту (у Європі з'явилися чай, кава, тютюн, какао);

-переміщення економічних центрів від Венеції, Генуї до Лісабону, Антверпену

-розвиток товарних бірж, міжнародного кредиту, створення фондової біржі;

-формування колоніальної системи характеризується захопленням заокеанських земель, "викачуванням" їх багатства, шляхом нееквівалентного товарообігу (Португалія, Іспанія, Бельгія, Великобританія);

-"революція цін" – явище, пов'язане з імпортом великої кількості золота й срібла з Америки до Європи при незмінності умов виробництва інших товарів. Відбулося знецінення заробітної плати, земельної ренти. Було прискорено збагачення заможної частини селянства, зародження промислової буржуазії.

В другому питанні необхідно розкрити Передумови для первісного нагромадження капіталу формувалися у період переходу від феодалізму до капіталізму /Європа, 16-17 ст./. Цей перехід характеризується: 1) первісним нагромадженням капіталу /підготовка основних умов для розвитку капіталістичного виробництва/; 2) пануванням у промисловості мануфактури; 3) збереженням феодального устрою и феодального способу виробництва /окрім Англії й Нідерландів/; 4) у Великобританії з початку 18 ст. швидко розвивалася промисловість, сільське господарство та зовнішня торгівля /у цих сферах панувала англійська буржуазія/, формується пролетаріат.

Первісне нагромадження капіталу – історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва; нагромадження ресурсів, перш за все, грошових, у майбутніх капіталістів. В результаті зазначеного процесу засоби виробництва та життєві засоби перетворюються на капітал, а безпосередні працівники стають найманими робітниками.

В класичній формі процес первісного нагромадження капіталу притаманний Англії /остання третина 15–17 ст./.

Формування пролетарів: швидкий розвиток мануфактур обумовлювався отриманням великих прибутків. Виникала потреба у відповідному розвитку вівчарства, що вимагало поширення пасовиськ, а це відбувалося за рахунок: 1) общинних земель /виселення селян/; 2) церковних земель /реформування общинних земель/; 3) державних земель /дари/. Пролетаріат /наймані робітники/ утворювався з селян і монастирських селян. *Риси найманого робітника*: 1) юридично вільний; 2) не має іншої власності, окрім робочої сили.

Формування капіталістів здійснюється із: заможних селян, ремісників, феодалів. Селяни ставали фермерами, ремісники – промисловими капіталістами, а феодали через торгівлю і лихварство розвивали торговий капітал.

Основні методи первісного нагромадження капіталу: 1) позаекономічні /насилницький, грабежі, шахрайство/, 2) економічні /державний борг, колоніальні завоювання/.

Майже усі колонії належали Іспанії та Португалії. Англія використовувала ці колонії для первісного нагромадження шляхом: 1) контрабандної торгівлі з колоніями; 2) работоргівлі африканськими неграми; 3) піратства проти Іспанії; 4) монопольної торгівлі з Росією та Україною.

Історичні умови: 1) епоха великих географічних відкриттів і процесій первісного нагромадження капіталу; 2) зародження мануфактурного виробництва; 3) розвиток товарно-грошових відносин, початок формування національних і світових ринків.

Особливості економічних поглядів: 1) предметом дослідження є первісне нагромадження капіталу, закономірності зростання багатства у сфері обігу; 2) методом дослідження є емпіризм; 3) практичне втілення – економічна політика меркантилізму /особливий тип діяльності держави, який сприяє первісному накопиченню капіталу/; 4) еволюція економічної політики: монетарна система – заохочення ввозу в державу коштовних металів шляхом заборони іноземним купцям вивозу золота та срібла як виручки; покарань за вивіз коштовних металів; мануфактурна система – заохочення ввозу грошей в країну шляхом розвитку виробництва експортних товарів; досягнення переваги експорту над імпортом.

Етапи розвитку: 1) ранній меркантилізм. За теорією грошового балансу гроші вважаються основним багатством, яке необхідно більше ввозити із-за кордону і менше витратити; 2) пізній меркантилізм. За теорією торгового балансу джерелом багатства нації є розвиток зовнішньої торгівлі і дотримання активного торгового балансу.

Меркантилізм націлений на вивчення закономірностей сфери обігу.

Ранній меркантилізм – Вільям Страффорд (1554-1612 рр.). *Головний твір*: "Критична переказ деяких скарг наших співвітчизників". *Основні ідеї*: 1) висновок, що іноземні купці вивозять за свої товари англійське золото та срібло внаслідок більш високої купівельної спроможності англійської монети в інших країнах; зростання споживання предметів розкоші, за які розплачуються більшою кількістю грошей; вивозу сировини, яка в переробленому вигляді ввозиться до Англії і реалізується по вищій ціні; 2) заходи, що сприятимуть зростанню маси грошей в країні: утримання від покупки іноземних товарів; сприяння зростанню грошових скарбів Англії; боротьба з пошкодженням монет.

Бернардо Даванзатті (1529-1606рр.). Флорентійський банкір. *Головний твір*: "Читання про монету". *Розглядає* проблеми грошового обігу і приходиться до висновку про необхідність: 1) введення безмитної чеканки монет і обігу зливків золота й срібла; 2) дотримання умови наявності в обігу достатньої кількості грошей; 3) ведення боротьби з фальшивомонетниками.

Пізній меркантилізм – Томас Мен (1571-1641 рр.). Англійський купець, один із директорів Ост-Індської торгової компанії. *Головний твір*: "Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або Баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства". *Основні ідеї*: 1) розглядаючи потоки товарів у зовнішній торгівлі, приходиться до висновку, що остання може служити джерелом багатства лише за умови, коли грошова виручка від проданих товарів буде переважати суму грошей, витрачену на придбання товарів із-за кордону; 2) для виконання даної умови держава повинна прагнути до виготовлення якомога більшої маси власних товарів; знижувати вартість транспортування експортних товарів; здійснювати ряд заходів на підтримку ремісництва; встановлювати мито на імпорт і забезпечити безмитний експорт; заборонити колоніям торгівлю з іншими країнами, крім метрополій; враховувати попит сусідніх держав; 3) вважав, що слушно вивозити гроші: "Зростання ввозу товарів за допомогою готівкових грошей, врешті-решт, після вивозу товарів знову за кордон перетворюється у ввіз набагато більшої кількості грошей, ніж та, що була в свій час вивезена".

Антоніо Серра. *Головний твір*: "Короткий трактат про причини, які можуть привести до достатньої кількості золота та срібла в країнах, що не мають родовищ, стосовно Неаполітанського королівства". *Основні ідеї*: 1) зосереджує увагу на вивченні причин недостатньої кількості грошей у Неаполі і з'ясовує, що в зовнішній торгівлі країни переважає імпорт; 2) для виправлення ситуації рекомендує: більш активніше розробляти золоті та срібні родовища; вивозити надлишки товарів і прагнути переваги експорту над імпортом; розвивати ремісництво та винахідливість населення.

Антуан де Монкретьєн (1575-1622 pp.). Французький дворянин. *Головний твір*: "Трактат політичної економії, присвячений королю і королеві Франції". *Основні ідеї*: 1) запропонував назву економічної науки – "політична економія"; 2) змістом політекономії вважав вчення про державне господарство і державну політику, яку повинна провадити влада з метою зростання багатства країни; 3) основними напрямками економічної політики вважав: розширення зовнішньої торгівлі, особливо вивозу промислових виробів; установлення високих митних ставок на імпорт; державна підтримка мануфактурного виробництва; установлення монопольного становища французьких купців на внутрішньому ринку країни.

Третє питання рекомендовано розпочати з аналізу історичних умов становлення ранньої класичної політекономії: 1) становлення і розвиток промислового виробництва на базі мануфактури, яка приносить доходи значно більші ніж від експлуатації родовищ золота й срібла та ведення зовнішньої торгівлі; 2) виробництво отримує товарний характер, який докорінно змінює взаємовідносини між сферами виробництва і торгівлі – вони будуються на еквівалентній основі; 3) розвиток товарно-грошових відносин, які розповсюджуються на всі сфери економічної діяльності, дає можливість вести статистичні спостереження; 4) розвиток науки, зокрема філософії, історії, статистики, що значно полегшує дослідження в галузі економіки.

Предметом дослідження виступають закономірності зростання доходності у сфері виробництва.

Метод дослідження поєднує емпіризм із зачатками теоретичного аналізу (абстракція, кількісний аналіз у В.Петті, дедукція у Ф.Кене).

Вільям Петті (1623-1687 pp.). Оксфордський професор медицини, засновник одного з найбагатших родів англійських лендлордів. *Головні твори*: "Трактат про податки і збори", "Політична арифметика", "Політична анатомія Ірландії", "Різне про гроші".

Головні ідеї: 1) перехід від спостереження і опису форм прояву економічного процесу до аналізу його сутності, застосування абстрактного методу дослідження; 2) використання кількісного аналізу економічних явищ; 3) предмет політичної економії – закони зростання багатства у сфері матеріального виробництва.

Теорія вартості: 1) вартість – самостійна категорія, являє собою працю, витрачену на виробництво золота та срібла, і є "природною ціною"; 2) одиниця виміру вартості – денна частка продуктів робітника /бо саме вона є природним мірилом рівності між факторами утворення вартості - працею та землею/.

Доходи: 1) заробітна плата – природна ціна праці. Розмір заробітної плати має тяжіти до обсягу необхідних для життя людини засобів існування;/ 2) рента – надлишок над заробітною платою виробника і відшкодуванням витрат капіталу. Джерело ренти - різне місцезнаходження ділянок землі щодо ринків збуту, а також різна родючість землі та продуктивність застосованої на ній праці. Виходячи з цього, розглядає лише диференційну ренту. Ціна землі = (21 • величина річної ренти), де 21 - середня тривалість спільного прожиття трьох поколінь, за смертними таблицями Граунта; величина річної ренти відображає мету купівлі землі - одержання доходу.

П'єр Лепезан де Буагільбер (1646-1714 pp.). Окружний суддя Руану із Франції. *Головні твори*: "Трактат про природу, обробіток і корисність зерна", "Роздуми про природу багатства, грошей і податків", "Дослідження про рідкість грошей".

Головні ідеї: 1) предмет дослідження – зростання багатства і роль у цьому процесі держави.

Теорія вартості: 1) вартість /витрачена праця на виробництво товару/ називає "істинною, справедливою ціною"; 2) одиниця виміру вартості – робочий час; 3) вартість встановлюється під впливом стихійних сил ринку.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства: 1) усі члени суспільства прагнуть досягти індивідуального багатства; 2) силою, що регулює взаємовідносини людей, є природа, яка ототожнюється з Богом; 3) держава не повинна втручатися в цей

процес, хоча потрібний нагляд, щоб примусити дотримуватися згоди і законів справедливості.

Фізіократи – це об'єднання вчених, що вважають джерелом багатства землеробство і вивчають фактори зростання дохідності у даній сфері (назва походить від грецьких "фізис" - природа, "кратос"- влада).

Франсуа Кене (1649-1774 рр.). Лейб-медик Людовіка 15. *Головні твори*: "Фермери", "Зерно", "Податки", статті до енциклопедії Дідро і д'Аламбера, "Економічна таблиця" (1758 р.).

Головні ідеї: Предмет політичної економії – фізичні та моральні закони зростання багатства. Використання у якості метода принципу перенесення закономірностей розвитку природи на економічну дійсність, а також елементів дедукції.

Теорія вартості: 1) вартість – сума витрат виробництва/.

Доходи: 1) заробітна плата дорівнює фізичному прожитковому мінімуму; 2) чистий продукт – залишок багатства після відрахування витрат на його виробництво. Створюється лише у землеробстві. Його єдиною формою є рента. Теорія капіталу: 1) виділяє основний та обіговий капітал /відповідно, первісні та щорічні аванси/; 2) первісні аванси – витрати на декілька років на будівлі, худобу та сільськогосподарські машини; 3) щорічні аванси – витрати, що здійснюються щорічно на насіння, робочу силу.

Теорія відтворення: 1) відтворення – процес постійного виробництва і збуту продуктів; 2) модель відтворення (економічна таблиця) –розподіл річного продукту між класами в суспільстві.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства: 1) суспільство складається із окремих людей, наділених схильностями, здібностями, потребами; 2) кожна людина добуває засоби до життя під впливом природного порядку – законів, найбільш вигідних людині і встановлених Богом для відтворення і розподілу матеріальних благ; 3) природний порядок можливий лише за наявності свободи, тому держава потрібна лише для того, щоб ніхто не застосовував свою свободу у збиток іншим; 4) бажання людей одержувати блага розвиває суспільство.

Анн Робер Жак Тюрго (1727-1781рр.). Міністр фінансів Франції при Людовіку 16. *Головний твір*: "Роздуми про створення і розподіл багатств". *Головні ідеї*: Доходи: 1) чистий продукт, 2) заробітна плата /їх визначення аналогічно визначенню у Ф.Кене/, 3) прибуток = а)дохід, що отримує підприємець як власник грошей; + б)дохід за "працю, ризик та мистецтво"; + в)земельна рента.

Теорія капіталу: 1) капітал – "нагромаджена цінність"; 2) фактори зростання капіталу: а)купівля землі і отримання ренти; б)купівля промислового підприємства і отримання прибутку; в)організація крупного сільськогосподарського виробництва і отримання фермерського прибутку; г)ведення торгівлі й отримання торгового прибутку за рахунок обрахування покупців.

Соціальна структура: 1) виробничий клас = підприємці /що надають аванси/ + робітники /отримують заробітну плату/; 2) безплідний клас = підприємці-мануфактуристи /власників підприємств, що дають роботу/ + прості ремісники /одержувачі заробітної плати/.

Семінарське заняття 5

Утвердження ринкового господарства та його особливості в окремих країнах Європейської цивілізації (кінець XVIII ст. – середина XIX ст.). Економічна думка про суть та функціонування ринкової економіки

План

1. Економічна думка про суть та функціонування ринкової економіки
2. Утвердження ринкового господарства. Еволюція класичної політичної економії.

3. Особливості розвитку ринкового господарства у провідних країнах Європейської цивілізації та його висвітлення в економічній думці (Д. Рікардо, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Дж.С. Мілль, Ж.-Б. Сей, Ф. Бастіа, С. Сімонді). «Стара» історична школа.

4. Марксистська економічна теорія.

Методичні рекомендації

Перше питання рекомендовано розпочати з аналізу індустриалізації як економічно-соціального процесу. Теорія промислового перевороту: передумови, етапи, хід та соціально-економічні наслідки. Початок процесу економічного зростання. Розвиток підприємницького сільського господарства. Формування національних моделей аграрного розвитку. Становлення національних фінансово-кредитних систем. Роль і місце національної держави в ринковій економіці. Формування світової ринкової економіки.

Розвиток теорії ринкової економіки класичною політичною економією в XIX ст. Розгалуження класичної політичної економії на окремі течії. Виникнення німецької історичної школи та соціального напрямку. Розвиток соціалістичних економічних ідей. Економічні ідеї пізнього утопічного соціалізму. Економічна теорія К. Маркса.

Утвердження ринкового господарства у Великій Британії. Промисловий переворот. Фермерська система аграрної економіки. Світове економічне лідерство. Дослідження основних проблем ринкового господарства в працях Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Н. Сеніора, Дж. С. Мілля.

Економічний розвиток Франції. Особливості промислового перевороту. Становлення економіки лихварського типу. Парцелярне сільське господарство. Економічні погляди Ж.Б. Сея, Ф. Бастіа, Ж.Ш. Сімонді, П.Ж. Прудона.

Розвиток ринкового господарства Німеччини. Особливості первісного нагромадження капіталу та промислового перевороту. Чинники економічного відставання. Аграрні реформи. Шляхи розвитку сільського господарства. Етапи розвитку та методологічні засади історичної школи. Виникнення національної політичної економії (Ф. Ліст). Теоретико-методологічні особливості вчення «старої» історичної школи (40 – 60-ті рр. XIX ст.) та її критика класичної політичної економії (В. Рошер, Б. Гільдебрант, К. Кніс).

Економічний розвиток США. Особливості промислового перевороту. Роль Громадянської війни у його завершенні. Утвердження фермерського шляху розвитку сільського господарства. Значення ліберальної економічної теорії Г.Ч. Кері в утвердженні капіталістичних відносин у країні.

Аналіз другого питання слід розпочати з визначення поняття «класична політична економія» (classical economics) - провідний напрям (мейнстрим) світової економічної думки впродовж останньої третини XVIII - середини XIX ст. Назва "класична" свідчить про науковий характер концептуальних положень і методологічних досліджень, об'єктивний аналіз закономірностей розвитку товарного господарства.

Виникнення і розвиток класичної політичної економії - не випадкове економічне явище, а стійка тенденція, пов'язана із становленням і утвердженням ранньоіндустріального підприємницького ринкового господарства у період першої науково-технічної (промислової) революції.

Традиційно дослідники економічної думки розвиток класичної політичної економії поділяють на чотири етапи.

1-й етап (кінець XVII - середина XVIII ст.) - становлення класичної політичної економії як альтернативи меркантилізму у працях видатних дослідників В. Петті, П. Буагільбера, Р. Кантільйона, Д. Юма, представників школи фізіократів на чолі з Ф. Кене і А. Тюрго в умовах генезису ринкових відносин і розвитку мануфактурного виробництва.

2-й етап (друга половина XVIII ст.) - формування ідейно-теоретичних та методологічних засад класичної політичної економії, становлення економічної теорії як науки у працях А. Сміта (Велика Британія).

3-й етап (перша половина XIX ст.) - еволюція класичної політичної економії, переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками, збагачення економічної науки новими теоретичними здобутками (Д. Рікардо, Т. Мальтус, В.Н. Сеніор у Великій Британії, Ж.Б. Сей, Ф. Бастіа у Франції, Г.Ч. Кері у США) в умовах промислового перевороту та утвердження індустріальної цивілізації.

4-й етап (друга половина XIX ст.) - завершення панівної ролі класичної політичної економії. Видатним теоретиком цього періоду був Дж.С. Мілль (Велика Британія), праці якого завершили теоретичне узагальнення проблем ринкового господарства та формування понятійного апарату економічної науки.

Класична політична економія сформувала базові погляди на ринкове господарство.

Її характеризують такі фундаментальні теоретичні та методологічні засади:

- предмет дослідження - багатство та шляхи його зростання для задоволення суспільних потреб; природа, джерела та об'єктивні закони економічного життя. Багатство - це сукупність матеріальних цінностей, пріоритетна сфера його створення - матеріальне виробництво, джерело - продуктивна праця; отже, економічна наука має вивчати виробництво;

- методологічний потенціал охоплював принцип "природності" законів економіки, які ототожнювались із законами природи (використання вчення фізика І. Ньютона, англійських філософів Т. Гоббса і Дж. Локка, французьких просвітителів), причинно-наслідковий (каузальний) і абстрактно-дедуктивний методи та системний підхід. Принципом систематизації класичної політекономії був принцип вихідної категорії, за яким усі економічні явища послідовно поєднані між собою причинно-наслідковими зв'язками;

- системоутворювальною вихідною теорією була теорія вартості, що була засадничою для теорій ціни, грошей, доходів тощо;

- ринкова економіка є саморегульованою, прагне до природного рівня випуску продукції, що визначається виробничими факторами, останні зумовлюють межу виробничих можливостей. Внутрішній механізм саморегулювання, складовими якого є попит, пропозиція, гнучкість цін на ресурси та готову продукцію, автоматично забезпечує рівновагу сукупного попиту та сукупної пропозиції;

- використання доктрини економічного лібералізму (economic liberalism), що захищає конкурентну економіку приватної власності, свободу підприємництва та вільну торгівлю, теорії та політики невтручання держави в економіку, політики фритредерства (вільної торгівлі без обмежень). Ринок є головним регулятором економічного розвитку;

- дослідження об'єктивних факторів життєдіяльності "економічної людини", особистого інтересу, пов'язаного з отриманням прибутку, як головної спонукальної сили розвитку ринкової економіки. Перевага віддавалася особистим інтересам на протипагу загальнодержавним;

- трактування економічних відносин як відносин між класами;

- обґрунтування концепції економічного зростання та підвищення національного добробуту шляхом нагромадження капіталу, збільшення кількості зайнятих у сфері матеріального виробництва та підвищення продуктивності праці.

Третє питання рекомендовано розпочати з аналізу саме історичних умов: 1) другий етап промислового перевороту (друга половина 19 ст.). Заміни мануфактурного виробництва на фабрично-заводську індустрію різко підвищили продуктивність праці; 2) поглиблення товарно-грошових відносин і остаточне формування економічної системи вільної конкуренції; 3) загострення соціально-економічних суперечностей: бурхливий розвиток промисловості розорює ремісницьке та кустарне виробництво, підвищується експлуатація робітників.

Особливості економічних поглядів: 1) в економічній теорії формуються три напрямки: *реформізм* (Ж.Сісмонді, П.Прудон), який зосереджує увагу на вивченні суперечностей суспільства і пошуках шляхів та методів реформування капіталізму;

прагматизм (Т.Мальтус, Ж.Б.Сей, Дж.Міль), який продовжує традицію дослідження способів збагачення економічних суб'єктів на основі аналізу конкретних економічних механізмів; *апологетизм* (Н.Сеніор, Ф.Бастіа, Г.Кері), який змальовує існуюче суспільство як гармонійний розвиток економічних інтересів суб'єктів господарювання; 2) методологічна база досліджень – суб'єктивізм, зачатки граничного і факторного аналізу.

Прагматизм пізньої класики:

Томас Роберт Мальтус (1766-1834 *рр.*). Священик, професор сучасної історії і політекономії коледжу Ост-Індської компанії. *Головні твори*: "Досвід про закон народонаселення", "Начала політичної економії".

Основні ідеї: Методологія: 1) зводить економічні закономірності до природної основи; 2) першочерговість впливу на економіку природних факторів пояснює обмеженістю ресурсів та межами вдосконалення самої людини.

Теорія вартості і доходів: 1) вартість – сума витрат виробництва і прибутку на авансований капітал; 2) прибуток є надлишком над працею, витраченої на виробництво товару.

Теорія народонаселення: Населення збільшується вдвічі приблизно кожні 25 років, тобто у геометричній прогресії. Кількість продуктів, які людина може отримати з землі, збільшується лише в арифметичній прогресії. Отже, людство стоїть на порозі вимирання. Шляхи виходу з такої ситуації: а) природні: війни, епідемії, жебрацтво як божа кара за гріховність; б) суспільні: статеve утримання, пізні шлюби і відмова від шлюбу, вдівство.

Теорія відтворення: 1) сукупні доходи суспільства повинні дорівнювати сумі витрат факторів виробництва; 2) реалізація продукту є повною доки інвестиції покривають різницю між доходами і витратами; 3) якщо заощадження не інвестуються, то споживання знижується, що супроводжується зниженням попиту, цін, прибутків і як наслідок триває тимчасова зупинка виробництва /доки у виробників не з'явиться стимул – зростання прибутку/; 4) ефективний попит – такий рівень попиту, який викликає довготривалу пропозицію з достатнім прибутком; 5) реальний попит у суспільстві формують робітники, підприємці та невиробничий клас; 6) відставання реального попиту від ефективного пов'язує з тим, що: а/ у робітників зарплата завжди менша від маси випущеного продукту, б/ підприємці повинні нагромаджувати частину доходу для подальшого інвестування; 7) рекомендації – нарощувати витрати невиробничого класу /землевласники, церковні служителі, чиновники/, які створюють необхідну величину "ефективного попиту".

Ідеї реформізму в пізній класичній політекономії:

Жан Шарль Леонард де Сісмонді (1773-1842*рр.*). Швейцарський історик і економіст. *Головні теорії*: "Нові начала політичної економії, або про багатство в його відношенні до народонаселення". *Основні ідеї*: Політична економія – наука про вдосконалення суспільного механізму управління багатством. Вихідний пункт аналізу – виробництво і потреби окремої людини, закономірності розвитку яких переносяться на суспільство.

Теорія вартості: вартість – витрати необхідного часу на створення товару за середніх умов виробництва.

Теорія доходів: 1) заробітна плата – вартість праці робітника; 2) прибуток – доход підприємця, відрахування з продукту праці робітника; 3) рента – дар землі).

Теорія капіталу: капітал – виробничий запас, частина багатства, що приносить прибуток.

Теорія відтворення: 1) річний продукт нації складається з маси споживчих товарів; 2) для реалізації річного продукту необхідно, щоб обсяг виробництва повністю відповідав доходам суспільства, бо вони майже всі витрачаються на споживання; 3) продукт не буде повністю реалізованим, якщо виробництво перевищує дохід; 4) причини не повної реалізації річного продукту: *низька купівельна спроможність робітників* внаслідок: а/ хронічного перевищення пропозиції праці над її попитом, як результату дії законів природного розмноження, що дозволяє утримувати заробітну плату на низькому рівні; б/ наявності безробітних, що дає можливість наймати їх за меншу плату; в/ функціонування машин, які витісняють робітників із виробництва і тим самим

знижують їх доходи; *зниження споживчого попиту підприємців* внаслідок того, що останні: а/ купують здебільшого предмети розкоші за високими цінами; б/ нагромаджують частину своїх доходів, які можна було б направити на споживання); *зростання маси вироблених товарів* внаслідок: а/ зростання продуктивності праці за рахунок використання машин, б/ прагнення підприємців виробляти більше для зростання своїх доходів; 5) пропозиції щодо повної реалізації річного продукту: а/ проведення державою спеціальних реформ: уведення соціального забезпечення робітників за рахунок підприємців, скорочення робочого дня, встановлення мінімуму заробітної плати, розробка заходів щодо участі робітників у прибутках підприємства; б/ недопущення концентрації багатства в руках окремих осіб шляхом відродження дрібної земельної власності, системи ремісницьких цехів, кустарного виробництва; в/ збуту товарів, що виробляються в більш розвинутих країнах, на ринках менш розвинутих країн.

П'єр Жозеф Прудон (1809-1865 рр.). Французький публіцист, економіст і соціолог, родоначальник анархізму. *Головний твір*: "Система економічних суперечностей, або Філософія жебрацтва". *Основні ідеї*: 1) використовуючи елементи методу діалектики, у кожній економічній категорії виділяє "погану" і "гарну" сторони, які суперечать одна одній; Завданням політичної економії є розробка заходів, що усувають усе "погане" і залишають "гарне" і тим самим надають економічній системі діалектичного руху.

Теорія вартості: 1) вартість складається з двох частин: мінової /пов'язаної з потребами людини, що породжують рідкість і обмін/, споживчої /пов'язаної з достатком/; 2) конституйована вартість ("синтетична пропорція" – синтез мінової і споживчої вартості, що виражається в годинах робочого часу).

Теорія доходів: 1) процент – одна з форм експлуататорського доходу; 2) рента – дохід, який привласнюється землевласником і впливає з різної родючості землі.

Теорія соціального устрою суспільства: 1) вартість є основою суспільних відносин. Вона не може сама по собі відтворюватись та існує лише завдяки насильству й обману; 2) власність – це крадіжка. У суспільстві власність повинна бути знищеною і його основою має стати індивідуальне володіння, засноване на особистій праці; 3) для формування системи індивідуального володіння необхідно: а/ створити "прогресивну асоціацію" і розформувати крупну власність; б/ встановити безгрошовий обіг шляхом створення "народного банку", який буде видавати виробникам "робочі посвідчення"; в/ знищити процент як форму доходу завдяки введенню дарового кредиту.

Теорії економічних гармоній:

Нассау Вільям Сеніор (1790-1864 рр.). *Головний твір*: "Основні начала політичної економії". *Основні ідеї*: Метод: 1) суб'єктивістське тлумачення економічних явищ і процесів, що знаходить концентроване вираження у "теорії утримання".

Теорія вартості: 1) вартість – це витрати виробництва; 2) праця є "жертвою", яку несе робітник, відмовляючись від вільного часу; 3) капітал є "жертвою" підприємця, що утримується від споживання, вкладаючи капітал у виробництво.

Теорія доходів: 1) заробітна плата – винагорода за "жертви" робітника; 2) прибуток – винагорода за "жертви" підприємця.

Теорія капіталу: 1) капітал – утримання від споживання; 2) протягом робочого дня створюється вартість, що покриває витрати капіталу, а в останній час роботи працівника створюється прибуток.

Федерік Бастіа (1801-1850 рр.). Французький економіст та публіцист. *Головний твір*: "Економічні гармонії". *Основні ідеї*: Методологія: 1) розрізняє серед економічних явищ видимі, які лежать на поверхні економічної дійсності, та приховані, невидимі; 2) завдання науки – поєднання обох типів явищ; 3) політична економія повинна бути об'єктивною, надкласовою наукою.

Теорія вартості: вартість – це "відносини обміну між двома обмінюваними послугами", які складаються вільно "під впливом однієї тільки конкуренції і по вільно встановленій ціні".

Теорія доходів: 1) заробітна плата – плата за послугу, яку надає підприємцю

робітник; 2) прибуток – плата за послугу, яку отримує підприємець за те, що вкладає капітал у виробництво і утримується від споживання; 3) процент – плата за послугу, яку надає кредитор; 4) рента – плата за послугу земельного власника або його предків щодо обробітку землі або її поліпшення.

Теорія капіталу: капітал складається з робочих інструментів, матеріалів та запасів.

Теорія соціально-економічного устрою: 1) суспільство являє "сукупність послуг, які люди добровільно або примусово надають один одному"; 2) обов'язкові послуги регламентуються законодавством, мають малорухомий характер; 3) послуги, надані добровільно більш гнучкі і розвиваються за законами прогресу; 4) прогресивний розвиток суспільства потребує повної економічної свободи; 5) в умовах конкурентного середовища – "...інтереси, нічим не обмежені, прагнуть до гармонійних поєднань, до прогресивної переваги суспільного інтересу".

Генрі Чарлз Кері (1793-1879 *рр.*). Крупний фабрикант, економіст та філософ. Головний твір: "Принципи політичної економії". *Основні ідеї*: Методологія: критику зрілої класики намагається поєднати з такою трансформацією її постулатів, яка б відповідала сучасному економічному становищу США.

Теорія вартості: вартість товару визначається витратами не виробництва, а відтворення. Якщо зростає продуктивність праці, то витрати на відтворення товару знижуються, що приводить до падіння тієї частки праці, яка виплачується власнику капіталу.

Теорія доходів: 1) заробітна плата – частка праці робітника у витратах на відтворення товару; 2) прибуток – частка капіталу у витратах на відтворення товару; 3) рента – різновид процента на капітал, вкладеного в землеробство.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства: У суспільстві домінує закон поєднання економічних інтересів, їх гармонії. Кожна людина прагне до асоціації з іншими людьми, що забезпечує прогресивний розвиток.

Аналізуючи стару історичну школу Німеччини необхідно звернути увагу на *історичні умови*: 1) завершення першого етапу промислового перевороту в Німеччині. Розвиток важкої промисловості; 2) розповсюдження демократичного і соціалістичного руху в Німеччині.

Особливості економічних поглядів: 1) предмет дослідження – національне господарство, закономірності економічного розвитку нації, роль різних суспільних інститутів у економічному житті; 2) методи дослідження – описово-статистичний, історико-генетичний, міждисциплінарний, індукція та критика класичної політекономії за абстрактність теорій і надання їм універсального характеру; 3) відмова від досліджень, які є предметом політичної економії, і заміна їх економічною історією; 4) визнання лише еволюційної форми розвитку суспільства, джерелом руху якого є психологічні, етичні та правові норми, що склалися в суспільстві.

Представники: Вільгельм Рошер (1812-1878*рр.*); Карл Кніс (1821-1898*рр.*).

Четверте питання необхідно розпочати з розгляду історичних умов: 1) функціонування на власній основі фабрично-заводської індустрії, економічний прогрес суспільства; 2) загострення соціально-економічних суперечностей – масове розорення дрібних товаровиробників, зростання експлуатації пролетаріату, періодичні кризи перевиробництва, масове безробіття.

Політичні передумови: 1) остаточне оформлення класової структури суспільства і загострення політичних суперечностей, бурхливе зростання революційних виступів пролетаріату: /1819 – мітинг в Манчестері; 1830 – революція у Франції; 1834 – повстання ткачів у Ліоні; 1836 – чартизм; 1839 – повстання в Уельсі; 1844 – повстання ткачів Сілезії;/ 2) антифеодальні буржуазні революції епохи промислового перевороту в Європі стають наочним прикладом переходу до нового устрою шляхом революції; 3) розвиток філософії, політекономії, статистики.

Соціальна база розвитку марксистського напрямку – клас пролетарів, що сформувався у ході промислового перевороту.

Ідейні джерела марксизму: 1)німецька класична філософія /Г.Гегель, Л.Фейербах – ідеї діалектичного розвитку та матеріалізм/; 2)англійська класична політекономія /А.Сміт, Д.Рікардо – трудова теорія вартості та методологія теоретичного аналізу/; 3)французький утопічний соціалізм /А.Сен-Сімон, Ш.Фур'є, Р.Оуен, – соціалістична ідея/;

Карл Маркс (1818-1883 pp.), Фрідріх Енгельс (1820-1895 pp.). "Kапітал", тематика: 1-й том (1867р.): товар і гроші, основи теорії вартості; перетворення грошей в капітал; виробництво абсолютної додаткової вартості; виробництво відносної додаткової вартості; заробітна плата; процес нагромадження капіталу;

2-й том (1885р.): метаморфози капіталу і його кругообіг; дослідження обігу капіталу; відтворення і обіг всього суспільного капіталу),

3-й том (1894р.): перетворення додаткової вартості в прибуток і норми додаткової вартості в норму прибутку; перетворення прибутку в середній прибуток; закон тенденції норми прибутку до зниження; перетворення товарного і грошового капіталу в товарно-торговий і грошово-торговий капітал; розподіл прибутку на процент і дохід підприємця; перетворення додаткового прибутку в земельну ренту; доходи і їх джерела,

4-й том: "Теорія додаткової вартості", критика економічних ідей попередників.

Основні ідеї: Методологія матеріалістичної діалектики. Основою суспільного життя є матеріальне виробництво; суспільство розвивається внаслідок внутрішніх суперечностей між продуктивними силами та виробничими відносинами).

Теорія вартості: 1) вартість – уречевлена суспільно-необхідна праця; 2) подвійний характер праці: конкретна праця створює споживчу вартість; абстрактна праця – вартість; 3) ціна товару – грошове вираження вартості.

Теорія додаткової вартості: 1) робітник продає на ринку робочу силу /сукупність фізичних та інтелектуальних сил, що використовуються у виробництві товару/; 2) робоча сила як товар має споживчу вартість /здатність до продуктивної праці/ та вартість /вартість життєвих засобів, необхідних для утримання робітника та його сім'ї/; 3) підприємець купує робочу силу заради споживчої вартості і повністю оплачує її вартість; 4) робітник працює більше часу, ніж необхідно для створення вартості його робочої сили; 5) додаткова вартість – результат праці за рамками необхідного робочого часу на створення вартості робочої сили; 6) розрізняє абсолютну та відносну форми додаткової вартості.

Доходи: 1) заробітна плата – грошове вираження вартості товару робочої сили; 2) прибуток – перетворена форма додаткової вартості. Її функціональні різновиди: промисловий прибуток, торговий прибуток; позичковий відсоток; 3) рента – форма додаткової вартості у землеробстві. Виступає як: абсолютна рента /пов'язана з наявністю монополії приватної власності на землю/, диференційна рента /пов'язана з різною якістю і продуктивністю земельних ділянок/.

Теорія капіталу: 1) капітал – це вартість, що створює додаткову вартість, самозростаюча вартість. Виступає у трьох функціональних формах: промисловий, торговий, позичковий; 2) капітал ділиться на: основний –та частина капіталу, яка постійно знаходиться у виробництві і переносить свою вартість на створений продукт частинами; обіговий – та частина капіталу, яка використовується у виробництві раз і повністю переносить свою вартість на створений продукт; постійний /с -та частина капіталу, що витрачається на купівлю засобів виробництва/; змінний /v -та частина капіталу, яка витрачається на робочу силу/; 3) органічна будова капіталу – залежність між постійним та змінним капіталом /с:v/.

Відтворення: 1) сукупний суспільний продукт – весь обсяг виробленої продукції в матеріальному виробництві; 2) формують сукупний суспільний продукт підрозділи: I -виробництво засобів виробництва, II -виробництво предметів споживання; 3) умови безперервного процесу відтворення в суспільстві (а/просто відтворення: $I(v+m)=Ic$;

$I(v+m)+II(v+m)=II(c+v+m)$; $I(c+v+m)=Ic+IIc$; б/розширене відтворення: $I(v+m)>IIc$; $I(v+m)+II(v+m)>II(c+v+m)$; $I(c+v+m)>Ic+IIc$.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства: 1) складові суспільства: базис – виробничі відносини, які відображають той чи інший стан продуктивних сил; надбудова – політика, право, культура, релігія тощо; 2) джерело розвитку суспільства – суперечність між досягнутим рівнем продуктивних сил і характером виробничих відносин, внаслідок розв'язання якої змінюється і надбудова суспільства); 3) зміна способу виробництва відбувається в наслідок загострення його суперечностей, які неможливо розв'язати, не змінивши в цілому економічний і суспільний устрій.

Семінарське заняття 6

Становлення ринкових форм господарства та економічна думка України в XVI ст. – середині XIX ст

План

1. Економічний розвиток українських земель в XVI ст. – середині XVIII ст.
2. Меркантилізм в суспільно-економічній думці України. Започаткування основних засад демократичної течії української суспільної думки.
3. Господарство України в останній третині XVIII ст. – середині XIX ст.
4. Поширення ідей економічного лібералізму в суспільній економічній думці.
5. Розвиток класичної політичної економії.

Методичні рекомендації

Перше питання рекомендовано розпочати з аналізу розвитку Лівобережжя та Слобожанщини. За рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії та Нідерландів. І все-таки на цей час уже окреслився процес розкладу цехових ремесел, і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва. Особливо виразно подих нової цивілізації проявлявся, на відміну від Нідерландів і Німеччини, не в промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві Півдня України. Адже становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства — за суттю фермерського. І суперечності між ним і наступним фільварково-панщинним господарством, яке ґрунтувалося на праці закріпаченого селянина, стали однією з основних причин соціального вибуху в 1648 р.

Тому невід'ємною складовою революції була соціальна боротьба. Основна її мета полягала в ліквідації всіх різновидів феодальної залежності й форм визиску, у виборюванні особистої свободи і вільної (фермерського зразка) власності на землю. Влітку 1652 р. селяни й міщани де-факто добилися визнання з боку українського уряду найголовніших соціально-економічних завоювань.

Створена після Селянської війни (так ще називають війну 1648—1654 рр.) нова модель соціально-економічних відносин мала свої особливості. Було ліквідовано, за незначним винятком, велике й середнє землеволодіння, феодально-панщинну систему господарювання й кріпацтва. Значна частина земель перейшли до рук селян, котрі виступали її співвласниками нарівні з державою. Було шляхетське землеволодіння, закріплене гетьманськими універсалами, а пізніше договорами гетьманів України з московськими царями.

Старшинське землеволодіння зростало шляхом займанщини або купівлі неосвоєних ґрунтів. Тогочасне старшинське володіння землею існувало у двох формах — у приватно-спадковій і тимчасово-умовній. Характерною рисою спадкового (вічного) володіння була його незалежність від службового становища. Тимчасово-умовне (рангове) володіння землею мало іншу природу і спосіб формування — ділянки видавали за службу на певний

строк або до смерті. Формально це була власність Війська Запорізького, і рангові землі передавали у володіння Генеральної військової канцелярії.

У цей період розпочинається процес зосередження землеволодіння в руках російських поміщиків, який ще більше посилювався після ліквідації української державності. Найбільшими землевласниками стали О. Меншиков, П. Румянцев-Задунайський, Г. Потьомкін (42,2 тис. десятини) та інші російські вельможі, яким значно поступалися національні землевласники.

Ще гіршим було становище селянства. Наприкінці XVII ст. дедалі більшого поширення набуває феодальна рента, зокрема відробіткова, інтенсивність якої в другій половині XVIII ст. сягає п'яти і більше днів на тиждень. Збереглися й натуральна та грошова ренти.

У другій половині XVIII ст. було проведено секуляризацію монастирських маєтків на Лівобережжі, Слобожанщині й Півдні України. Більшість церковних угідь перетворилися на державну власність або опинилися в руках світських можновладців. У 1765 р. було запроваджено "рубльовий оклад", якому підлягали всі двори селян, міщан, козаків-підпомічників, а також підсусідки.

Правобережжя. Дещо інакше розвивалося сільське господарство на Правобережжі. Спустошені війною землі Правобережної України відроджувалися завдяки народній колонізації. Протягом кінця XVII — першої половини XVIII ст. на Центральному і Східному Поділлі та південно-східній Київщині осіли десятки тисяч переселенців із Лівобережної України, Молдавського князівства, білоруських земель та власне польського воєводства. Процес відбудови місцевої економіки розтягся на багато десятиліть.

У цей час господарство функціонувало на основі фільварково-панщинної системи, яка в середині XVIII ст. набула поширення на всій території Правобережжя. Було три види маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктивний податок; у другому — поряд із чиншем запроваджували відробіткову ренту (панщина); у третьому — переважала панщина.

Відбулися не тільки істотні зрушення в аграрному секторі, а і якісні та кількісні зміни в інших секторах економіки — у промисловості, торгівлі, фінансах. Основу тодішнього промислового розвитку в Україні становили ремесла та промисли. Характерними рисами ремісничого виробництва цього періоду було, по-перше, розширення спектру ремісничих спеціальностей (якщо в першій половині XVII ст. їх налічувалося 270, то наприкінці — вже 300). По-друге, поглиблення спеціалізації ремесел (існувало 34 спеціальності з деревообробки, 25 — будівельної справи, 17 — виробництва одягу тощо). По-третє, втягування ремесел у процес товарно-грошових відносин.

Провідними промислами в українських землях цієї доби були млинарство, винокуріння, селітроваріння, чумацтво. У виробництві починають впроваджувати примітивні механізми, які використовували силу води та вітру. Наприкінці XVIII ст. виникли перші доменні мануфактури, на яких спочатку виплавляли чавун, а потім сталь.

Реформи Петра I прискорили процес мануфактурного виробництва на Лівобережжі та Слобожанщині. Ще в 20-х роках XVIII ст. тут розпочалося будівництво великих централізованих мануфактур, число яких у другій половині XVIII ст. становило 40.

У XVIII ст. в Україні значного розвитку набула централізована мануфактура. Основною підтримкою мануфактурного виробництва були кріпосні порядки.

Торгівля. Важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин відігравала торгівля. Основними місцями, де відбувалися товарно-грошові операції, були ярмарки, базари й торги. Наступною ланкою системи внутрішньої торгівлі після ярмарків були торги, які спеціалізувалися на продажу певного товару (Глухів — хліба, Ромни — тютюну, Львів — худоби тощо). На них скуповували товар для оптового продажу на ярмарках. На території України велася також транзитна торгівля.

У 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші — асигнації вартістю 25, 50, 75 і 100 рублів. У середині 50-х років XVIII ст. почалося заснування банківської системи.

Друге питання рекомендовано розпочати з розгляду матеріалів роботи Комісії з розробки нового Уложення 1767-1768 рр. Позиції депутатів:

- 1) захист інтересів реакціонерів-кріпосників, великих поміщиків, у т.ч. українських, а також військової старшини /Г. Полетик, В. Капніст, Г. Божич/;
- 2) розвиток просвітницьких ідей, обмеження кріпосного права та прав родового дворянства, пошук шляхів підвищення продуктивності праці селян-кріпаків, без звільнення їх від кріпосної залежності /А. Маслов, Г. Коробін, Я. Ковельський/.

А. Алейников — козак, депутат від Хоперської фортеці /Слобідська Україна/. *Головні ідеї*: 1) критикував кріпосницькі порядки, пропонував скасувати кріпосне право законодавчими нормами; 2) виступав проти привілеїв дворянства, особливо проти права купівлі земель, населених кріпаками; 3) пропонував, щоб "роботи на фабриках виконувалися вільними людьми"; 4) виступав за дозвіл дворянам у своїх селах будувати фабрики та заводи; 5) пропонував нагороджувати селян за заслуги перед державою грошовою та хлібною платнею; 6) виступав за вільну торгівлю, яка велася через українські прикордонні митниці з європейськими та азійськими державами.

Яків Козельський (1729-1795 рр.). Філософ-матеріаліст і просвітник, представник демократичного напрямку суспільної думки. *Головні ідеї*: 1) виступав проти проведення "згори" реформ у соціально-економічному житті; 2) висловлював необхідність негайної ліквідації феодального устрою; 3) підкреслював відмітність простого відтворення, коли ще немає "ніякого наміру прибутку та баришу" і розширеного, "коли власники засобів виробництва намагаються збільшити частину товарної продукції свого господарства і з цією метою посилюють гноблення своїх рабів"; 4) вважав працю — джерелом всіх багатств суспільства. Необхідна загальна трудова повинність, рівномірний розподіл праці між усіма у суспільстві; 5) формулює одну з основних вимог пролетаріату — восьмигодинний робочий день; вирішальний фактор — продуктивність праці, необхідне — підвищення матеріальної заінтересованості робітників; 6) виступає за дрібну, приватну, здобуту своєю працею власність; 7) ідеал — суспільство вільних, рівноправних, дрібних товаровиробників.

Яків Козельський (Брат Я.Козельського, майор, землевласник у Новоросії. Депутат /1767р./ у Комісії до складання нового Уложення). *Головні ідеї*: 1) виступав проти привілеїв родового дворянства; за прийняття нових законів, які б "нормалізували" відносини між поміщиками та їхніми селянами, для чого поміщики повинні надати селянам право особистого й навіть спадкового користування /але не володіння/ невеликими ділянками землі; 2) пропонував установити законом: дводенну панщину; два дні — на виконання державних обов'язків; два дні — на особисті потреби, сьомий же день віддати на богослужіння; 3) виражав інтереси землевласників Південної України.

Третє питання рекомендовано розпочати з аналізу економічного розвитку українських земель, який визначався складною взаємодією різних чинників, співіснуванням феодально-кріпосницької та ринкової економіки. У першій половині XIX ст. продовжувався процес формування основних ознак ринкового господарства: капіталістичної приватної власності та вільного підприємництва в усіх сферах економіки, самостійних товаровиробників як суб'єктів економіки, фінансово-грошової системи, національних ринків і ринкової інфраструктури. Становлення ринкової економіки гальмували феодально-кріпосницькі відносини, пережитки яких залишилися і після скасування кріпосного права в 1861 р., низька товарність сільського господарства, повільне формування підприємницької верстви, збереження дворянських привілеїв, низький життєвий рівень населення та обмежений споживчий ринок.

В четвертому питанні слід розглянути особливості поширення ідей економічного лібералізму в Україні, які, по-перше, відбувалося в контексті розвитку буржуазно-

ліберального напрямку суспільної думки в Російській імперії, по-друге, українські громадські діячі та вчені-економісти В.Н. Каразін, Д.П. Журавський, М.А. Балудянський, Т.Ф. Степанов, І.В. Вернадський, М.Х. Бунте та інші персоніфікували ідеї вітчизняного економічного лібералізму, виступали дієвими розробниками стратегії та тактики формування національної економіки, брали активну участь у впровадженні в суспільну свідомість сучасного економічного мислення, своєю творчістю сприяли формуванню економічної культури українського суспільства.

На початку XIX ст. у Російській імперії почалося захоплення політикою економічного лібералізму. Імператор Олександр I вважав себе прихильником ідей А. Сміта, переклад книги "Багатство народів" якого російською мовою було зроблено у 1802-1806 рр. за розпорядженням міністра фінансів графа О.І. Васильєва. На основі ідей А. Сміта було розроблено програму діяльності уряду, статті з аналізом поглядів меркантилістів, фізіократів і А. Сміта друкувалися в журналах, політичну економію почали викладати в університетах Росії (1801) та України (1805), згодом - у гімназіях і ліцеях. В університетах відкривалися кафедри політичної економії та статистики (у Харківському - в 1835 р., Київському - в 1842 р.).

Одним з перших поширювачів ідей А. Сміта в Російській імперії був Семен Десницький (1740-1789), українець за походженням, який у 60-х роках XVIII ст. навчався в університеті міста Глазго у Великій Британії, де викладав А. Сміт, і після захисту докторської дисертації (1767) працював професором права Московського університету, був членом Російської академії наук.

Центральне місце в економічних і правових поглядах С. Десницького займає проблема власності, яку він визначав як право вільного розпорядження та відчуження, повернення, якщо будь-хто заволодів нею поза законом. Досліджував власність як категорію суспільного розвитку, проаналізував її еволюцію в умовах чотири-стадійного розвитку людської цивілізації. На першій стадії, коли основним заняттям населення були полювання та збиральництво, чіткого поняття про власність не існувало. На другій стадії за домінування кочового скотарства виникають перші уявлення про власність. На третій стадії, коли панує землеробство, поняття власності вдосконалюється, виникло право володіння землею. На четвертій стадії "комерції" з розвитком торгівлі приватновласницькі погляди утверджуються, право власності домінує. Вчений наголошував, що власність є економічною основою влади.

Використовуючи соціально-філософські ідеї А. Сміта та досвід Великої Британії, С. Десницький зазначав важливість дослідження добробуту громадян, який зростає за допомогою мануфактуризації промисловості, заснування банків, розвитку торгівлі та сільського господарства, вдосконалення митної справи. Організація оподаткування повинна базуватися на доходах населення, що поліпшить становище бідних верств.

Видатним громадським діячем та економістом, засновником Харківського університету був Василь Каразін (1773-1842).

Базуючись на ідеях фізіократів, він розробляв проекти господарського розвитку, які охоплювали рекомендації щодо ефективного приватновласницького підприємництва в усіх сферах господарства, зокрема інтенсифікації землеробства, пришвидшення розвитку промисловості та торгівлі, використання найманої праці. В. Каразін вживав поняття "домоводство" (а не господарство), що походить від грецького і означає "закон або правила ведення домашнього господарства".

Причини відсталості економічного розвитку Російської імперії В. Каразін пов'язував з недостатнім розвитком промисловості та торгівлі, зовнішніми боргами, які призводять до знецінення російських грошей. Пропонував для погашення боргів продавати державні землі приватним особам, у т. ч. селянам. Вважав, що право на існування мають тільки прибуткові підприємства, а такими, за його переконаннями, можуть бути лише приватні, пропагував розвиток підприємництва "по-європейськи".

Найбільше уваги В. Каразін приділяв селянському питанню, його аграрна програма охоплювала такі практичні кроки:

- обмеження поміщицького свавілля щодо селян (але не звільнення);
- скасування панщини та заміна її грошовою рентою;
- наділення селян землею у вічне користування, частину поміщицької землі потрібно обробляти найманою працею.

Ідеї свого аграрного проекту В. Каразін намагався реалізувати у власному маєтку в селі Кручик Харківської губернії. Були проведені регламентація повинностей селян, оцінка робочого дня та повинностей, визначено плату за майно, яке В. Каразін надавав своїм селянам, та величину ренти. Він заснував Філотехнічне товариство (1811), діяльність якого спрямовувалася на "застосування науки і мистецтв до домоводства". Винаходи членів товариства перевірялися і впроваджувалися в його маєтку.

У політичному плані В. Каразін виступав за перетворення абсолютної монархії на конституційну. За свої проекти реформ, практичну реформаторську діяльність і політичні погляди зазнав репресій з боку царизму: перебував під арештом, поліцейним наглядом, йому забороняли жити в столицях тощо. Проте не змінив переконань і до кінця життя відстоював свої погляди, які об'єктивно сприяли розвиткові товарно-грошової системи.

Найглибший аналіз дореформеної економіки України здійснив Дмитро Журавський (1810-1856) - видатний дослідник, економіст і статистик, учений секретар і редактор статистичного відділу Комісії для обстеження Київського навчального округу при Київському університеті. Грунтуючись на конкретних статистичних матеріалах, Д. Журавський здійснив глибокий аналіз розвитку промисловості, зовнішньої торгівлі, внутрішнього ринку, товарних відносин, на основі якого дійшов думки про необхідність якнайшвидшого впровадження підприємницької організації виробництва в Україні.

Аналізуючи стан поміщицького господарства, Д. Журавський показав його неефективність, що зумовлювалася низькою продуктивністю використання кріпацької праці, незацікавленістю кріпаків у її результатах. Проаналізувавши відповідність кількості праці кріпосних селян і найманих робітників, необхідних для виконання всіх робіт у поміщицькому господарстві на прикладі Київської губернії, він довів, що праця найманих робітників є вчетверо продуктивнішою, ніж праця підневільних кріпаків, а фактичні затрати кріпацької праці на три чверті перевищили дійсні потреби. Вчений зробив висновок про доцільність використання найманої праці, нової техніки та підприємницьких форм виробництва.

Багато уваги Д. Журавський приділяв проблемі розвитку малого і дрібного виробництва в Україні за умов кріпосницької системи господарювання. Він виявив причини низької продуктивності, занепаду й розорення малих поміщицьких і дрібних селянських господарств. На його думку, одночасно мають бути й малі, й великі господарства, але за конкретних умов України дрібна і мала власність повинні мати пріоритет і фінансову підтримку держави. Основну причину відсталості промисловості в Україні Д. Журавський вбачав у нерозвиненості внутрішнього ринку внаслідок зубожіння населення і зниження його купівельної спроможності, панування кріпосницької системи, а також відсутності шляхів сполучення.

На створення умов для розвитку дрібних селянських господарств був спрямований проект аграрної реформи Д. Журавського. Його суть полягала в негайному звільненні селян від кріпацької залежності, наданні їм половини земель, на яких вони господарювали раніше, без викупу, рішучому і повному відокремленні селянських господарств від поміщицьких, створенні умов для їх самостійного розвитку.

В в'ятому питанні рекомендовано проаналізувати розвиток класичної політичної економії, вплив ідей західноєвропейських шкіл (класичної, марксизму, історичної школи), зумовлюваний проблемами національної соціально-економічної еволюції. Економічна наука розвивалась на університетських кафедрах у Києві, Харкові та Одесі. В наукових працях та лекційних курсах українські професори визначали предмет науки, досліджували

економічні категорії, показували значення теорії для пояснення і визначення напрямів розвитку народного господарства. Українські теоретики зазначали, що політична економія сприяє правильному й глибокому розумінню суспільних явищ і практичному вирішенню соціально-економічних проблем. Вони доводили необхідність і прогресивність ринкового господарювання, реакційність феодальних господарських форм.

Поширенню ідей економічного лібералізму в Україні сприяли М. Балудянський, німецькі вчені-економісти, професори Харківського університету Й.М. Лане та Л.К. Якоб.

Засновником політичної економії в Україні та харківської школи вважають Тихона Степанова (1795-1847), випускника і професора Харківського університету (1832-1845). У своїх наукових працях і лекційному курсі "Записки про політичну економію" (складається з двох частин "Головні засади політичної економії" та "Ідеї політичної економії") Т.Ф. Степанов розглядав основні положення класичної політичної економії, використовував їх для аналізу господарських процесів у російській економіці, зокрема для критики кріпосницької системи. Вчений досліджував питання предмета економічної теорії, суті та джерел багатства, проблем праці, економічної природи капіталу, вартості, а також доходів - заробітної плати, прибутку, ренти і процента, національного доходу і кредиту та ін.

Представником класичної політичної економії був професор Київського, Московського та Петербурзького університетів Іван Вернадський (1821-1884) - економіст, демограф, статистик. Основними темами його досліджень були питання аграрного реформування і кредитування сільського господарства, створення ефективного капіталу. У працях "Нарис теорії потреб". "Предмет політичної економії", "Курс політичної економії", "Перспектив політичної економії" та ін. український учений розкривав предмет економічної теорії, суть і механізм дії об'єктивних економічних законів, роль праці у створенні суспільного багатства та зміну її форм.

Засновником київської школи політичної економії був видатний учений і державний діяч, випускник, професор і ректор Київського університету Микола Бунге (1823-1895). У працях "Про місце політичної економії в системі народної освіти", "Гармонія господарських відносин", "Основи політичної економії" вчений дотримувався економічного лібералізму А. Сміта, Т. Мальтуса та найбільше Дж.С. Мілля, хоча його погляди характеризують еклектичність, поєднання висновків різних економістів.

Переконаним прихильником економічного лібералізму був професор політичної економії Київського та Харківського університетів Григорій Цехановецький (1833-1898). У працях "Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем" (1859), "Короткий огляд політичної економії" (1866) він доводив переваги вільного підприємництва та невтручання держави в економічне життя. Значне місце в його працях займав аналіз марксистської теорії. Як наслідок, вченого звинувачували в їх пропаганді, а у 80-х роках звільнили з роботи.

До питань економічного розвитку України зверталися представники українського громадського руху.

Громади були організаційною формою національного руху в Україні, існували в 60-70-х роках XIX ст. у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших містах України. Громади об'єднали передових українських ліберальних інтелігентів, яких в офіційних документах називали українофілами. Громадський рух був національним підґрунтям, на якому розвивалася демократична суспільно-економічна думка.

Видатним представником громадського руху був Михайло Драгоманов (1841-1895) - історик, етнограф, письменник, публіцист, фольклорист, літературний критик, філософ і економіст.

Економічні погляди М. Драгоманова зосереджувалися, по-перше, на критиці ринкових відносин, їх негативних ознак - економічних криз, безробіття, надмірної диференціації населення за рівнем доходу і власністю, антинародного змісту реформи 1861 р.; по-друге, на обґрунтуванні необхідності радикальних змін: знищення приватної власності та встановлення соціалістичного суспільства. Соціалізм він трактував як таку

організацію господарства, коли промислові засоби виробництва та результати праці належатимуть робітничим громадам, а земля і продукт праці в сільському господарстві - сільським громадам. Будучи соціалістом за переконанням,

Серед українських економістів того часу чільне місце посідає Сергій Подолинський (1850-1891), автор космогенно-енергетичної теорії розвитку економіки та фундатор наукової школи фізичної економії. У книзі "Праця людини та її відношення до розподілу енергії" (1880) він простежив взаємозв'язок природних, біологічних, економічних і суспільних процесів з космопланетарними. Джерелом вартості є не лише земля і праця, а й сонячна енергія, що акумулюється на Землі завдяки людській праці. Праця - це діяльність, пов'язана з регулюванням потоків енергії, тому трудова теорія вартості має бути доповнена енергетичним балансом. Прогрес суспільства вчений пов'язує із збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства загалом, із збереженням і нагромадженням енергії, що відбувається завдяки усвідомленій, творчій праці людини.

Володимир Навроцький (1847-1882) - простежив процес концентрації великої земельної власності земельними магнатами і роздроблення селянської власності на землю, майнової диференціації в галицькому селі та роль у ній ринкових відносин. Засуджував монополію шляхти на виробництво та продаж алкогольних напоїв, викривав колонізаторський характер австрійської податкової системи, оскільки податковий тягар лягав переважно на селян.

У галузі економічної теорії український учений піддав гострій критиці теорію "економічної гармонії" Ф. Бастіа, доводячи, що капіталістичне суспільство поділяється на антагоністичні класи - експлуататорів та експлуатованих, між якими не може бути ні спільних інтересів, ні "гармонії". Він виступив прихильником соціалістичних принципів побудови суспільних відносин.

Семінарське заняття 7

Господарство провідних суспільств Європейської цивілізації в умовах монополізації ринкової економіки в останній третині XIX ст. – на початку XX ст. Розвиток економічної думки

План

1. Загальні тенденції господарського розвитку країн Європейської цивілізації. Перша хвиля глобалізації.
2. Маржиналізм. Становлення неокласичної економічної теорії. Австрійська школа маржинплізму. Математична школа в економічній теорії.
3. Втрата Великою Британією світового економічного лідерства. Кембриджська школа неокласики.
4. Перетворення США на провідну індустріальну державу світу. Американська школа неокласики.

Методичні рекомендації

Перше питання рекомендовано розпочати з аналізу кардинальних змін, що відбувалися в економічній сфері, визначають такі процеси:

- розвиток в умовах другої науково-технічної революції;
 - якісні зміни у структурі виробництва, організації та управлінні господарства.
- Перехід від ринку досконалої конкуренції до недосконалої конкуренції. Прагнення великих фірм встановити монопольну владу над усіма процесами від виробництва до збуту, загострення конкуренції. Формування ринку споживача;
- започаткування формування етатистської системи господарювання;
 - завершення формування міжнародної економіки на ринково-підприємницьких засадах. Перша хвиля глобалізації.

Відбулася наукова революція, в результаті якої сформувались основи наукового мислення та єдина система наук. Наукова революція розпочалася у фізиці та охопила всі галузі наук. Найвидатнішими досягненнями були: квантова теорія М. Планка, теорія відносності А. Ейнштейна, розвиток гідро- й аеродинаміки, хімічної науки. Пришвидшився розвиток техніки і технологій. Було створено нову енергетичну базу виробництва - електричну. Винайшли технологію отримання, передачі та приймання електроенергії. Почалося становлення сучасної металургії.

Значного розвитку набула хімічна промисловість. Почалось виробництво і масове застосування штучних барвників, хімічних волокон - пластмас, ізоляційних матеріалів, штучного волокна. Було розроблено нові ефективні технології отримання сірчаної кислоти, соди та ін., запропоновано методи виготовлення аміаку - основи для азотних сполук, необхідних у виробництві барвників, мінеральних добрив та вибухових речовин. Винайдено метод переробки нафти при високих тиску і температурі для отримання синтетичного бензину.

Революційні зміни відбулися у транспортній системі. У шляховому будівництві дедалі більше почали використовувати сталь (залізничні рейки, мости). У 1903 р. розпочали будівництво теплоходів (суден із двигуном внутрішнього згорання), танкерів (нафтоналивних суден). Розпочато електрифікацію залізничного транспорту. У 1890-х роках з'явилися приміські електричні залізні дороги та електричні лінії для міського трамвая. Відбулося становлення повітряного транспорту. З'явився новий вид транспорту - автомобільний. Високі темпи розвитку автомобілебудування спричинили будівництво шосейних доріг і тунелів.

Темпи економічного розвитку провідних індустріальних держав Західної Європи та США порівняно з періодом вільної конкуренції зросли. У 1830-1913 рр. темпи середньорічного приросту валового суспільного продукту становили - 1,8 %, у 1870-1913 рр. середньорічні темпи зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) становили 2,5 %, зокрема у США - 4,1 %, Японії - 2,5, Німеччині - 2,8, Франції - 1,7 %, Великій Британії - 1,9 %. Темпи зростання продуктивності праці були нижчими, ніж темпи економічного зростання, і становили в середньому 1,7 %.

Аналіз економічної кон'юнктури свідчить про циклічність розвитку світового господарства. Кризи перевиробництва охопили такі роки: 1882, 1890, 1903-1905, 1907, 1913-1914.

В аграрній політиці світових держав відбувався перехід від економічного лібералізму до державного регулювання аграрної сфери економіки. Вплив держави на розвиток сільського господарства в різних країнах виявлявся у таких головних напрямках: створення необхідної правової та нормативної бази, системи державного управління сільським господарством, фінансування загальнодержавних і місцевих сільськогосподарських заходів.

У процесі історичної еволюції зменшилося значення приватно-індивідуальної власності, домінуючу роль у промисловості та обігу почала відігравати акціонерна власність, значимими стали кооперативна, державна і муніципальна. Державна власність формувалася переважно двома шляхами: за рахунок державного бюджету і в результаті націоналізації приватних підприємств.

Склалася система різних організаційно-правових форм підприємництва. Зменшилася роль індивідуально-приватної форми організації виробництва. Посилення концентрації та централізації капіталів і виробництва зумовило формування різних форм партнерства й акціонерних підприємств (корпорацій). Відбувався процес утворення об'єднань корпорацій (монополістичних об'єднань), формами яких були картелі, синдикати, трести, концерни - на основі горизонтальної інтеграції в межах однієї галузі; концерни - на основі диверсифікації. Змінилася роль банків.

У розвитку ринкової економіки відбувся перехід від досконалої (вільної) конкуренції до недосконалої (монополістичної, олігополістичної). Формувалися відповідні підсистеми

та елементи ринкової інфраструктури: організаційно-технічні, фінансово-кредитні, державно-регулятивні.

Глобалізація розвивається хвилеподібно, перша хвиля охоплює 1870-1913 рр. В основі глобалізації лежать процеси нарощування торговельної та фінансової відкритості, характер існування міжнародного валютного устрою та принципи побудови монетарної політики у відкритій економіці.

Поглиблення інтернаціоналізації господарського життя базувалося на міжнародному поділі праці. Утвердився поділ праці між метрополіями і колоніями внаслідок завершення територіального поділу світу. Найбільшими колоніальними імперіями були Велика Британія і Франція, Німеччина і США лише у 20-х роках XIX ст. стали на шлях колоніальних загарбань. Таким чином, земну кулю було поділено на метрополії, колонії та залежні країни (політично вільні та формально самостійні, але економічно і фінансово залежні від інших держав). Типовими представниками залежних країн були Китай, Іран, Османська імперія. Колонії залучалися до світового ринку, одночасно зростала їхня залежність від промислово розвинених держав.

Економічну політику індустриальних держав щодо колоній характеризували:

- імпорт сировини з колоніальних країн, оскільки найбільш розвинуті країни, за винятком США, були мінімально забезпечені сировиною. В 1913 р. в імпорті Великої Британії частка сировини досягала 36 %, Німеччини - 66,1, Франції - 58,7, США - 53,2 %. Так, з Африки вивозили золото, алмази, кольорові метали, нафту, вугілля, котрих не вистачало промисловості європейських країн;

- зростання вивозу капіталу, що перевищував вивіз товарів. Капітал вкладали насамперед у галузі, необхідні країнам-метрополіям: добувну промисловість і залізничне будівництво, сільське господарство;

- домінування на посадах в адміністративному апараті колонізаторів, які ставали також власниками підприємств з первинної обробки сировини та виробництва окремих видів товарів (очищення і пресування бавовни, джуту, виробництва фарбників, залізних виробів, будівельних матеріалів, цукру, сухофруктів, опіуму, рому, кокосової і соєвої олії, деяких видів продовольства, обробки шкір, цінних порід дерева, міді, срібла тощо);

- будівництво залізничних колій для освоєння віддалених територій колоній, що сприяло формуванню єдиного внутрішнього ринку в колоніях і залежних державах;

- розвиток системи монокультурного виробництва в аграрному секторі економіки колоній, тобто вирощування переважно одного виду ринкової сільськогосподарської продукції. Внаслідок такої політики Індія спеціалізувалась лише на виробництві та вивозі бавовни, тютюну, цукру, джуту. Єгипет постачав тільки бавовну, Бразилія - каучук і каву, Австралія і Нова Зеландія - вовну, Бірма - рис, Конго - каучук, Китай - чай, шовк-сирець тощо.

Міжнародна торгівля сформувалася як сукупність зовнішніх торговельних зв'язків усіх країн світу, складова міжнародних товарно-грошових відносин.

Відбувалося здешевлення транспортних перевезень і комунікацій. Наприклад, частка витрат на транспортування пшениці океаном у загальних виробничих витратах зменшилася за 1830- 1910 рр. із 79 % до 27,5 %.

У світовій торгівлі відбувався перехід від моно- до поліцентризму. У загальних обсягах зменшилася частка Європи, одночасно зросло значення американських та азійських країн

Сформувалася світова валютна система. Розвивалися міжнародні міграційні процеси. Розвиток світових продуктивних сил наприкінці XIX - на початку XX ст. визначався другою науково-технічною революцією (НТР).

Друге питання необхідно розпочати з аналізу історичних умов виникнення неокласицизму: 1) домінування ринків досконалої конкуренції та ринкових форм зв'язку між самостійними економічними суб'єктами; 2) погіршення економічної ситуації на

початку 70-х років ХХ століття внаслідок надмірного втручання держави в ринкові процеси.

Особливості економічних поглядів: 1) ідеалізація вільного конкурентного ринкового механізму та визнання його виключної ролі у вирішенні економічних проблем; 2) деідеологізація економічної науки і пошук загальних, правильних для будь-якого суспільства законів і закономірностей; 3) акцент на дослідженні проблематики пропозиції і процесів на мікрорівні економіки; 4) визнання предметом економічної науки проблем раціонального використання обмежених ресурсів у виробництві благ для задоволення людських потреб.

Застосування методів: 1) граничного аналізу; 2) рівноважного підходу до аналізу економічних явищ; 3) суб'єктивізму; 4) позитивізму; 5) моделювання.

Австрійська школа виникає в 70-ті роки 19-го ст. і отримує назву – "маржиналізм" /від англ. "marginal" – граничний/. Відмітність основних положень маржиналізму від уявлень класиків була визнана як переворот в науці ("маржиналістська революція"). Австрійська школа сформувала: 1) кардиналістський варіант теорії граничної корисності; 2) поставила питання про місце фактора часу в розвитку економіки.

К. Менгер (1840-1921 рр.). *Головний твір*: "Основи політичної економії". Теорія граничної корисності: 1) сформував фактори поведінки людини – інтенсивність індивідуального споживання, рідкість економічного блага; 2) відмовився від аналізу впливу цін на величину граничної користі; 3) вважав, що ціни на ринку диктує попит.

Ф. Візер (1851-1926 рр.). *Головний твір*: "Витоки і основні закони господарської цінності".

Теорія цінності: 1) цінність товару формується суб'єктивним відношенням до нього людини і визначається граничною корисністю, тобто корисністю останньої одиниці блага, яка задовольняє найменш настійну людську потребу; 2) верхня максимальна межа зміни ринкової ціни будь-якого товару залежить від суб'єктивної оцінки його /товару/ корисності для споживання /покупця/; 3) гранична корисність блага, що споживається формує максимальну ціну, за яку покупець ще згоден придбати це благо; 4) гранична корисність має тенденцію до зниження з насиченням потреби даним товаром.

О. Бем-Баверк (1851-1919 рр.). *Головний твір*: "Основи теорії цінності господарських благ". *Основні ідеї*: Запропонував закон за яким гранична користь граничного продукту обумовлює ціну блага, що виробляється, а також витрат на його виробництво.

Теорія ціни: 1) ціна блага формується в результаті конкуренції виробника і споживача як рівнодіюча їхніх суб'єктивних оцінок корисності; 2) витрати виробництва визначають граничну вартість інших неграничних "споживачьких" продуктів, які виробляються із зазначеного блага); 3) ціна блага, що використовується визначається найменшою величиною його граничної корисності.

Теорія альтернативних витрат: витрати виробництва продукту залежать від альтернативних можливостей, якими доводиться жертвувати заради виробництва.

Математична школа. *Методологія*: 1) побудова теоретичних моделей на основі синтезу уявлень про граничну корисність, граничну продуктивність і теорію попиту і пропозиції; 2) використовується апарат математики і здійснюється перша спроба опису ринку конкуруючих товаровиробників як замкненої системи кількісних взаємозалежностей; 3) створено теорію загальної рівноваги і ординалістський варіант теорії граничної корисності.

В. Джевонс (1835-1882 рр.). *Головний твір*: "Теорія політичної економії". *Основні ідеї*: 1) предмет політичної економії – пошук шляхів максимізації корисності. "Насолода і страждання суть, без сумніву, дві кінцеві основи економічного розрахунку... Збільшити в максимальному ступені насолоду – така проблема політичної економії"; 2) гранична корисність не підлягає кількісному виміру, а лише проявляється у ринкових цінах споживчих товарів, послуг і факторів виробництва; 3) закон байдужості: "на одному і

тому ж вільному ринку в один і той же момент не може існувати дві різні ціни на один і той же вид продукції"; 4) рівновага споживача в обміні: $MU_x/MU_y = P_x/P_y$, де MU_x , MU_y - граничні корисності благ x і y ; P_x , P_y - ціни одиниці благ x і y ; 5) загальна економічна рівновага виражається рядом співвідношень, які пов'язують пропорції обміну, цін, граничної корисності і продуктивності; 6) умова рівноваги – "кількості обмінюваних товарів прямо пропорційні продуктивності витраченої праці і обернено пропорційні цінностям цих товарів і питомим витратам виробництва так же, як і їх граничним корисностям"; 7) математична умова рівноваги: $Q_x/Q_y = W_x/W_y = MU_x/MU_y = C_x/C_y = P_zx/P_zy$, де: Q - кількість товару; W - цінність одиниці товару; C - витрати на виробництво одиниці товару; P_z - продуктивність праці у виробництві одиниці товару; x, y - товари.

Ф. Еджуорт (1845-1926 рр.). Професор економіки Оксфордського університету. *Головний твір*: "Математична психіка". *Основні ідеї*: 1) умова рівноваги виробника: зростання обсягів виробництва вигідно продовжувати доти, доки граничний доход не вирівняється з граничними витратами; 2) математична умова виробника ($MR=MC$, де MR - граничний доход; MC - граничні витрати; 3) гранична норма заміщення MRS одного блага іншим дорівнює відношенню граничних корисностей даних благ: $MRS_{xy} = MU_x/MU_y$; 3) рівновага в обміні на товарних ринках: всі учасники обміну не сприймають ринкову ціну як дану, а здійснюють ряд заходів, намагаючись одержати максимальну вигоду від існування різних цін на одному і тому ж ринку. І чим більше суб'єктів діє в межах ринку, тим імовірніше, що ціна встановиться на єдиному рівні, який виражає єдину ринкову цінність даного блага. Ця закономірність отримала назву "теореми еквівалентності Еджуорта", в процесі доведення якої було висунуто поняття "контрактної кривої" і "кривої байдужості".

Л. Вальрас (1834-1910 рр.). Професор економіки Лозанського університету. *Головний твір*: "Елементи чистої політичної економії". *Розробив* модель загальної ринкової рівноваги: 1) передумови моделі – вільна конкуренція; досконала інформація; миттєве пристосування цін до змін в ринковому середовищі; жорстка технологія і технічний зв'язок між витратами факторів і випуском продукції; 2) дві групи економічні суб'єкти: а/ власники виробничих послуг – продають фактори виробництва і купують споживчі товари; б/ підприємці – продають товари і купують фактори виробництва; 3) рівновага товарного ринку і ринку ресурсів – "це стан, за яким ефективна пропозиція і ефективний попит на виробничі ресурси урівноважуються на ринку послуг, ефективний попит і ефективна пропозиція урівноважується на ринку продуктів і, нарешті, ціна продажу продуктів урівноважується з витратами виробництва, вираженими у виробничих послугах".

В. Парето (1848-1923 рр.). Професор економіки Лозанського університету. *Головний твір*: "Підручник політичної економії". *Основні ідеї*: Порядкове визначення гранична корисності: 1) гранична корисність не підлягає кількісному виміру; 2) споживач може лише визначити, чи приносить йому дана комбінація благ меншу, більшу чи таку ж величину корисності у порівнянні з іншою комбінацією цих благ; 3) крива байдужості описує однакові за порядком набори.

Загальна економічна рівновага. П'ять умов характеризують стан загальної економічної рівноваги: 1) урівноважені за цінами граничні корисності рівні для всіх суб'єктів; 2) для будь-якого суб'єкта сума доходів дорівнює сумі витрат; 3) кількість товарів до встановлення рівноваги і після неї однакова; 4) ціни товарів дорівнюють витратам виробництва; 5) запас виробничих благ є величина дана і використовується повністю. Оптимум Парето, або критерій стійкої рівноваги: рівновага буде стійкою, коли неможливо покращити положення кого-небудь з учасників обміну без того, щоб не погіршити положення хоча б одного з інших.

В *третьому питанні* рекомендовано розкрити процес розвитку в Великій Британії, який досягався за рахунок захоплення величезних територій у Африці протягом 20-ти років у останній третині 19 ст.

Територія англійських колоній була у сто разів більше території самої Англії. Колонії забезпечували Англії величезні переваги перед іншими країнами: 2/3 споживаних сільськогосподарських продуктів поступало. Одночасно загальмувалося зростання внутрішньої англійської економіки: фермери не могли витримати конкуренції і розорилися. Напередодні першої світової війни тільки 8% населення Англії займалося сільським господарством, яке збереглося тільки приміським.

Англія стала найбагатшою країною світу. Фунт стерлінгів був основною одиницею міжнародного обігу. Англія займала перше місце в світі по вивозу капіталу, з якого до 15% прямувало в колонії /переважно в продуктивній формі: англійці їхали з капіталом до колоній і там вкладали в господарство/. Прибутки від вивозу капіталу стали головною статтею національного доходу Англії. Вони були вчетверо більше доходу від своєї, англійській промисловості.

Далі слід здійснити аналіз теорії Кембриджської школи, яка стала систематизацією та узагальненням ідей пізньої класики і австрійської школи. Започатковує неокласичний напрямок сучасної економічної думки.

А. Маршалл (1842-1924 рр.). Професор Кембриджського університету. *Головний твір*: "Принципи економіки" (1899р.). *Основні ідеї*: Ціноутворення: 1) визначення ціни витратами виробництва і граничною корисністю; 2) ціна, яку згоден заплатити споживач, визначається граничною корисністю; 3) ціна, яку призначає виробник, залежить від витрат виробництва; 4) ціна рівноваги – максимальна ціна споживача і одночасно мінімальна ціна виробника; 5) ножиці Маршалла: "принцип витрат і принцип кінцевої корисності, без сумніву, є складовими частинами одного загального закону попиту і пропонування; кожний з них можна порівняти з одним із лез ножиць".

Доходи: 1) квазірента – прибуток, який одержується за рахунок використання особливого або унікального штучного блага; 2) рента споживача – доход, який одержує споживач внаслідок того, що купує товари за ринковою ціною, а не за цінами попиту.

Закони віддачі факторів виробництва: динаміки витрат виробництва в залежності від змін масштабів випуску продукції: постійна, зростаюча, спадна віддача. Кількісна теорія грошей: $M=k \cdot p \cdot y$, (M -грошова маса; p -загальний рівень цін; y -обсяг ВВП; k -коефіцієнт, що відображає частку готівкових грошей на руках споживачів, які не вкладено в цінні папери і не витрачено на споживання).

В *четвертому питанні* рекомендовано розглянути процес перетворення США на провідну індустріальну державу світу. До кінця 19 ст. США перетворилися на найбільшу індустріальну державу. Якщо світове промислове виробництво у 1870-1913 рр. виросло у 5 разів, то промислове виробництво США – у 8,6 р. США виходять на 1-е місце в світі по промислому виробництву. В американській промисловості в цей час відбуваються структурні зміни: на перше місце висувається важка промисловість. Вирішальну роль в цьому зіграли нові галузі: електротехнічна, нафтова, гумова, алюмінієва, автомобільна. Американська промисловість відчувала нестачу робочих, тому винахідництво, нова техніка знайшла тут особливо сприятливий ґрунт.

В результаті серії винаходів Едісона в області електротехніки в 80-х роках 19 ст. народжується знаменита фірма Едісона, яка переростає в електротехнічну корпорацію "Дженерал Електрик". Однією з перших монополій США став заснований Рокфеллером нафтовий трест "Стандарт Ойл", який вже в 1880 р. переробляв понад 90% всієї американської нафти. Рокфеллеру вдалося домовитися із залізничними компаніями про знижену плату за перевезення вантажів свого тресту, що значно полегшило йому конкуренцію з суперниками. Під тиском громадської думки в 1890 р. був прийнятий "антитрестовий" закон Шермана. У відповідь поширюється нова форма монополій –

холдінг-компанії – це товариства, які контролюють портфелі акцій різних фірм, отримують дивіденди і розподіляють їх між пайовиками.

Американська школа розповсюджує принцип маржинального аналізу на фактори виробництва і створює теорію граничної продуктивності факторів.

Д. Б. Кларк (1847-1938 рр.). *Головний твір*: "Сутність економічної теорії. Розподіл багатства". *Основні ідеї*: Фактори виробництва і гранична продуктивність: 1) фактори вартості товару – капітал в грошах, капітальні блага /засобів виробництва і земля/, підприємництво, праця робітників; 2) участь кожного фактора у створенні вартості визначається його граничною продуктивністю; 3) граничний продукт – приріст продукції, одержаний у результаті збільшення використання даного фактора на одну одиницю при незмінній величині застосування всіх інших факторів. Закон зниження граничної продуктивності: при незмінному рівні знань і техніки послідовне зростання одного з виробничих факторів на одиницю і незмінності інших веде до зниження приросту продукції.

Доходи: 1) на кожний фактор покладена певна частка виробленого за його допомогою продукту. Ця частка залежить від граничної продуктивності фактора і становить його доход; 2) підприємець – новатор, який досягає зниження виробничих витрат на своєму підприємстві, і отримує за це додатковий доход /підприємницький прибуток/. Економічна статика і динаміка: 1) статика – опис умов необхідних і достатніх для становлення ринкової рівноваги; 2) динаміка – пояснює причини порушення статичності.

Семінарське заняття 8

Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки України (кінець XIX – початок XX ст.)

План

1. Утвердження ринкових форм господарства в Україні.
2. Основні напрямки економічної думки України. Місце української економічної думки у світовій економічній теорії.
3. Вітчизняні класифікації економічної теорії та економічної науки. Питання предмета, методології та кризи політичної економії.
4. Розвиток ідей маржиналізму в дослідженнях українських економістів.
5. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства.

Методичні рекомендації

Перше питання рекомендовано розпочати з аналізу першої половини 19 ст., де соціальний розвиток українських земель характеризувався: занепадом феодално-кріпосницької системи господарювання та кріпосницької мануфактури, розвитком товарно-грошових відносин і проникненням капіталістичних відносин в сільське господарство, руйнуванням селянських господарств, поглибленням розшарування селянства і подальшим використанням вільнонайманої праці й машин, поступовим формуванням нових соціальних прошарків /підприємців і найманих робітників/ та загальноімперського внутрішнього ринку.

Промисловий переворот (почався у 30-40 рр. і завершився у 60-80 рр.) сприяв розвитку промисловості, у наслідок чого фабрично-заводське виробництво утвердилося у металообробній, текстильній, тютюновій, складувній, паперовій і інших галузях. Перше місце в промисловому виробництві України займала цукрова галузь /80% виробництва цукру у Російській імперії/.

Виникає новий вид транспорту – залізниця. Модернізується річковий і морський флот. Переживає бум гірничодобувна промисловість, змінюється енергетична база, прискореними темпами розвивається машинобудування, легка і харчова промисловість,

застосовуються нові технології. Фабрика стає основною формою виробництва, а фабричний робітник – основною продуктивною силою.

Активізується внутрішній ринок, отримує розвиток кредитна система, торгові біржі. Міста перетворюються на крупні промислові і торгово-адміністративні центри.

У другій половині 19 ст. істотні зміни відбулися і в сільському господарстві: скасування кріпацтва /царський маніфест від 19 лютого 1861 р./; земля стає предметом купівлі – продажу; активне втягнення селянських господарств у товарно-грошові відносини; декларативність багатьох прав селян /наприклад, для зміни місця проживання селянину необхідно було відмовитися від наділу, ліквідувати особисту і сімейну заборгованість/.

Індустріалізація в Україні починається з перших років 20 сторіччя. Етапи розвитку: 1) криза 1900-1902 рр., коли в результаті масового банкрутства дрібних підприємств росте концентрація виробництва, кількість монополістичних об'єднань, їх зв'язок з іноземним капіталом; 2) депресія /тривала до кінця 1909 р./; 3) підйом 1910-1913 рр.

Аграрна реформа сприяла переходу сільського господарства на індустріальну основу, шляхом закріплення за кожним хазяїном, що володів землею на основі общинного права, приналежну йому частку у приватну власність; надання кредитів сільським селянським банком; переселення селян до малозаселених районів Сибіру, Кавказу, Середньої Азії /однак селянин міг переселитися і на хутір/; формування сприятливих умов для розвитку приватного сільськогосподарського виробництва.

У Східній Україні відбувся промисловий переворот, почався процес індустріалізації, за рівнем промислового розвитку вона вийшла на одне з перших місць в Російській імперії, наздогнала передові країни світу. Західноукраїнські землі знаходилися на низькому рівні розвитку і відставали від передових частин світу.

У період 1-ї світової війни розвиток індустріалізації був перерваний. Україна входила до складу двох ворогуючих країн (Росії і Австро-Угорщини) і стала ареною бойових дій. *Промислове виробництво* в Україні на початку війни: 1) зросло, виконуючи армійські замовлення; 2) поповнилося евакуйованими підприємствами з районів бойових дій /Прибалтика, Польща/; 3) підвищило концентрацію виробництва /найвища була в металургійній і машинобудівній промисловості. Наприклад, Південноросійське дніпровське металургійне товариство об'єднувало 12 підприємств і 30 тис. працівників/, через створення нових об'єднань і товариств, хоча загальна їх чисельність зменшилася /з 3381 у 1913 р. до 2849 у 1915 р./; 4) зазнало раптового спаду /1917 р./ та невдалих спроб відновлення основного капіталу за рахунок іноземних інвестицій; 5) потерпало від нестачі кваліфікованої робочої сили /30% довоєнної чисельності робочих Донбасу були мобілізовані з перших днів війни, в Катеринославській губернії не вистачало 104 тис. працівників/.

Сільськогосподарське виробництво скорочувалося з перших днів війни, унаслідок поголовної мобілізації селянства /у 1917 р. в Україні залишилося 40% працездатного населення в сільському господарстві/, та не могло вирішити проблему забезпечення промислових центрів хлібом.

Торгівля і фінансова системи країни набули негативного розвитку: скорочення виробництва предметів масового споживання; зменшення обсягів торгівлі; знецінення рубля.

Отже, перша світова війна спровокувала: деструктивні процеси в господарстві України; мілітаризацію промисловості; старіння основного капіталу; скорочення виробництва засобів виробництва, предметів споживання; занепад сільського господарства.

В другому питанні необхідно проаналізувати історичні умови розвитку політичної економії в Україні 30-50 рр. 19 ст.: 1) загострення тривалої кризи, як наслідок процесів розкладу феодально-кріпосницької системи. Занепад поміщицького та селянського господарства, посилення кріпосницької експлуатації. Розвиток капіталізму в

промисловості, землеробстві; 2) відставання рівня економічного розвитку від передових західноєвропейських держав; 3) розвиток капіталістичних відносин, формування класу буржуазії вимагає наукового обґрунтування переваг цього ладу, його основних принципів вільної конкуренції та невтручання держави в економіку.

Т. Степанов (1795-1847 рр.). Професор Харківського університету, один з перших авторів курсу політичної економії російською мовою. *Головний твір*: "О теории и практике политической экономии". *Основні ідеї*: 1) відстоював ідеали свободи економічної діяльності, критикував меркантилізм, кріпосництво, мальтузіанство /бо розвиток науки і виробництва безмежний/; 2) наголошував на посиленні соціального аспекту політичної економії; 3) предмет політекономії – закони фізичного /природно-економічного/ життя держави, а саме закони багатства, яким чином багатство в суспільстві нагромаджується, розподіляється, споживається; 4) розподіл багатства між усіма громадянами має відбуватися за рахунок установа розміру податків відповідно до "частки прибутку громадян"; 5) виступав проти того, що "бідний, нижчий клас народу платить більше, якщо порівнювати його достатки з достатками багатіїв"; 6) відстоював спрямування податків на суспільні потреби; 7) праця виступає суб'єктом багатства, а природа – об'єктом; 8) склад капіталістичного багатства: природа, праця та капітал; 9) праця тим продуктивніша, чим вона вільніша від усяких утисків /за А.Смітом/; 10) прибуток є частиною вартості, створеної працею; 11) мета капіталістичного виробництва – прагнення до збагачення.

І. Вернадський (1821-1884 рр.). *Головний твір*: "Предмет политической экономии". *Відстоював*: 1) погляди класичної політичної економії; 2) доктрину – невтручання держави до економічних справ; 3) лібералізм у соціально-політичній сфері.

М. Туган-Барановський (1868-1919 рр.). "Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності". *Внесок*: 1) вперше здійснив спробу поєднання трудової теорії вартості і теорії граничної корисності; 2) цінність блага – вигода від споживання блага – вимірюється граничною корисністю; 3) вартість вимірюється витратами праці; 4) спільно цінність блага та вартість впливають на господарський процес; 5) "гранична корисність визначає у першій інстанції розцінку господарського предмета. Але сама гранична корисність стосовно вільно відтворюваних продуктів – у другій інстанції вимірюється трудовою вартістю останніх".

В третьому питанні важливе місце у дослідженнях українських вчених посідали питання класифікації економічних теорій та економічних наук.

Підсумовуючи теоретико-методологічні досягнення класичної політичної економії, науковці зазначали, що її дослідження не відповідають історичним реаліям другої половини ХІХ ст. Поділ політичної економії на дві частини: чисту теоретичну (позитивну) і практичну прикладну (нормативну) є правильним, однак при викладанні виникають складності, пов'язані з повторенням одного й того самого матеріалу, можливістю спотвореного розуміння студентами функціонування народного господарства поза системою економічних законів. Учені зробили висновок про необхідність зближення різних напрямів теоретичної політичної економії.

На думку Володимира Левитського (1854-1939), політична економія складається з трьох частин: теоретичних, історичних і прикладних знань, що потребує розмежування начал теорії, політики та історії, виявлення різних критеріїв щодо різних частин економічних учень, врахування історичності у поясненні економічних систем, використання різних методів наукового дослідження. Вчений критикував погляди представників історичної школи, які розглядали політичну економію як науку або історичну, або суто прикладну, або ототожнювали її із соціологією. Наголошував на розумному поєднанні теорії та історії. Політична економія, на його думку, має вивчати історичний розвиток систем економічних відносин, виникнення, формування та функціонування способів господарювання.

В. Левитський поділив економічну науку на політичну економію (складається з теоретичної та прикладної) та статистику. Теоретична економія вивчає загальні типові риси економічних явищ, а статистика - їх індивідуальні особливості залежно від умов, часу та місця, прикладна політична економія, або економічна політика, - фактичні господарські відносини у зв'язку з діяльністю держави, спрямовані на досягнення загального добробуту. Він окремо виділяв науку про фінанси, історію народного господарства та історію економічних учень.

Михайло Туган-Барановський (1865-1919) запропонував економістам враховувати такий чинник, як загальнолюдська моральність, основний принцип якої - рівноцінність кожної людської особистості. Моральні та етичні начала дають змогу будувати економічну науку не з погляду тієї чи іншої соціальної групи, а з погляду інтересів людини взагалі. Вчений у праці "Основи політичної економії" поділив теоретичну політичну економію на абстрактну і конкретну. Абстрактна політична економія досліджує загальні при-чинно-наслідкові зв'язки народного господарства, його історію та напрями розвитку. Конкретна політична економія описує, класифікує і пояснює конкретні типи народногосподарських явищ, регулюючу роль держави. Аналізуючи кризу економічної теорії, він зазначав її розгалуження на три основні напрями: перший - захищає нерегульований товарно-господарський лад (класична політична економія і маржиналізм австрійської та математичної економічних шкіл); другий - пропагує соціалістичну ідею як антипод першого (ортодоксальна марксистська політична економія); третій - намагається зберегти товарно-господарський лад, для чого пропонує посилити державне втручання в економічне життя (історична і соціально-економічна школи). Ці основні напрями розвитку політичної економії та відповідні їм школи, на його думку, виникли як альтернативні й розвиваються у конфронтації одна з одною.

Г. Симоненко зауважував, що діючим чинником економіки є не просто "людина економічна" за А. Смітом, а людина з матеріальними, духовними, егоїстичними, кооперативними та індивідуалістичними початками. Він наголошував, що політична економія має загальне завдання - дослідження сприятливих і несприятливих економічних відносин та умов ефективного досягнення загального народного добробуту. Тому суб'єктом теоретичної частини є переважно окремі особи, а нормативної частини - держава, асоціації, сім'я та інші громадські союзи.

Михайло Соболев (1869-1945) розглядав політичну економію як єдність: а) конкретної економічної науки (економічна історія та статистика), що вивчає історію господарювання різних народів; б) теорії соціальної економіки, або теоретичної політичної економії, що вивчає виробництво, розподіл, обмін і споживання, закони їх причинного зв'язку; в) економічної політики, що вивчає заходи досягнення народногосподарського добробуту.

Українські вчені, як і зарубіжні, зверталися до питання кризи класичної політичної економії.

Сучасний дослідник економічної думки П.М. Леоненко констатує, що тлумачення українських вчених були "скоріше емоційними, ніж строго науковими, досить поверховими і однобічними"¹. Основними причинами кризи політекономії називали: руйнування представниками нової історичної школи теоретичних основ класичної політичної економії, що ставило питання про її існування як науки (Г. Симоненко, О. Міклашевський); відмову економістів від свідомого економічного матеріалізму та відсутність філософських основ (С. Булгаков, О. Білімович). Пропонувалися такі шляхи виходу з кризи:

- поєднати положення класичної політичної школи та старої історичної школи. На основі історичної школи, досягненнями якої були історизм та релятивізм у вивченні суспільно-економічних явищ і процесів, обґрунтувати необхідність та межі державного втручання в економічні відносини (К. Воблий, О. Міклашевський, Г. Симоненко та ін.);

- виробити "філософію господарства" через поєднання політичної економії з християнською релігією (С. Булгаков);
- враховувати здобутки всіх напрямів і шкіл політичної економії: англійської школи теоретиків на чолі з Дж.С. Міллем, історичної школи, школи австрійських теоретиків, представником яких є К. Менгер (В. Левитський);
- поширювати та розвивати ідеї маржиналізму та теорії граничної корисності, їх синтез із положеннями класичної політичної економії (М. Туган-Барановський).

Вивчення питання предмета і методології економічної теорії в українській економічній літературі відбувалося у двох напрямках: 1) збагачення вітчизняної науки новими положеннями; 2) критичний аналіз поглядів представників світової та національної економічної науки. На відміну від англо-французької традиції, яка вважала багатство предметом політичної економії, українські вчені визначали її як соціальну науку про народне господарство, суспільні відносини людей, умови і закони, що діють у процесі господарської діяльності. Перевага надавалася макроекономічним дослідженням, зокрема господарській кон'юктурі, циклам, кризам, прогнозуванню.

М. Туган-Барановський зазначав, що політична економія має вивчати відносини господарювання в умовах товарного виробництва і стихійні закони, що управляють народним господарством. Економічні закони слід розглядати як природні, не залежні від волі та бажань людей, але які діють і проявляються у процесі їхньої господарської діяльності. М. Соболев писав про теоретичні та практичні завдання політичної економії. Перші досліджували природу та типи господарських явищ, причинно-наслідковий зв'язок між ними, другі - цілі господарської діяльності та шляхи їх досягнення. Вчений розрізняв загальні закони, які характеризують порядок співіснування та послідовності господарських відносин в історичному розвитку, і закони, що діють лише в межах однієї епохи господарського життя. Михайло Вольський (1834-1876) у спеціальній праці "Завдання політичної економії та її співвідношення з іншими науками" (1872) стверджував, що для успішного розвитку економічної науки та набуття нею належної ролі необхідно точно визначити її предмет і окреслити те коло питань, яке входить до її компетенції. На його думку, предметом економічної теорії є праця із суспільного погляду, яка охоплює всі сфери матеріальної і духовної людської діяльності. Політична економія має бути наукою про людину та її діяльність, спрямовану на задоволення матеріальних і духовних потреб. Григорій Цехановецький (1833-1898) вважав головною сферою дослідження політичної економії обмін багатства і розподіл його як соціальне явище.

Розглядаючи питання про методи політичної економії, українські вчені наголошували на законності використання всіх методів з огляду на їх доцільність.

Четверте питання рекомендовано розпочати з аналізу ідеї неокласичної теорії, яка розвивалася на ґрунті маржиналізму. Започаткувала суб'єктивно-психологічний напрям політичної економії в Україні київська економічна школа, основоположником якої був М. Бунге, а його наступником на межі століть став Д. Піхно, професор політичної економії Київського університету. На початку ХХ ст. в Україні найвідомішими представниками суб'єктивно-психологічного напрямку в економічних дослідженнях були Р. Орженцький, О. Білімович, М. Туган-Барановський та Є. Слуцький.

Маржинальні відкриття Євгена Слуцького (1880-1948), який є фундатором математичної теорії споживання, обґрунтовано у працях "Теорія граничної корисності" (1910), "До теорії балансу бюджету споживача" (1915)¹.

Посилаючись на поняття корисності В. Парето і застосувавши складний математичний апарат, Є. Слуцький розвинув власне розуміння функції корисності. Наголошував на необхідності взаємозв'язку економічного та психологічного пояснення корисності. На його думку, корисність будь-якого поєднання благ - це величина, що має властивість набувати тим більшого значення, чим більшою мірою це поєднання виявляється кращим для конкретного індивіда. Розглянув блага насичувальні, гранична корисність яких знижується зі збільшенням їхньої кількості, та не насичувальні, гранична

корисність яких у тих самих умовах збільшується. Вивів закон попиту, згідно з яким попит на благо, відносно необхідне, завжди нормальний: збільшується, якщо ціни падають, а попит на благо відносно не необхідне, може бути аномальним: збільшуватися зі зростанням ціни і зменшуватися з її зниженням².

Є. Слуцький ввів поняття компенсованої зміни ціни, коли збільшення цін відбувається разом із зростанням доходів.

Проведений аналіз свідчить, що українська суб'єктивно-психологічна школа маржиналізму, а особливо її математичний напрям, не тільки популяризувала неокласичні ідеї, але зробила свій внесок в її розвиток.

Одним із засновників економетрії був Павло Чомпа, який у 1910 р. видрукував працю "Нариси економетрії і на національній економії вибудованої природної теорії бухгалтерії". Було запропоновано нову теорію складання балансів, побудовану на теорії цінності.

В н'ятому питанні проаналізуйте проблеми ефективного регулювання ринкової економіки, процеси акціонування та монополізації, фінансових відносин, державного регулювання господарського життя. Досліджували В. Железнов, М. Туган-Барановський, М. Соболев, С. Булгаков.

Українські економісти відійшли від ідеї загальної економічної рівноваги, доводили, що ринкове господарство не має досконалих регуляторів у сфері нагромадження та розподілу. Теоретично ринок прагне до рівноваги як ідеалу, але реальний розвиток відбувається через регулярне чергування економічних піднесень з депресіями і кризами надвиробництва. Як наслідок, рівноважний стан є окремим випадком в еволюції капіталістичного циклу, початковим станом економічної динаміки. Таке бачення економічного розвитку стало основою формування теорії криз і кон'юнктурних коливань економіки.

М. Туган-Барановський розробив соціальну теорію розподілу, в якій доводив, що трактування К. Марксом категорій "робоча сила", "заробітна плата" і "капітал", теорія капіталістичного нагромадження та зубожіння пролетаріату не відповідають дійсності. Він визначив два основних чинники, від яких залежить заробітна плата: 1) зростання продуктивної сили праці як економічний, або об'єктивний, фактор; 2) соціальна сила робітничого класу як соціальний, або суб'єктивний, фактор. М. Туган-Барановський зробив висновок, що теорія розподілу ґрунтується на боротьбі основних класів капіталістичного суспільства за поділ суспільного продукту. Тому в суспільстві, на думку українського вченого, виникає "гармонія соціальних інтересів".

Актуальності в теоретичному та практичному плані набуло вивчення процесів акціонування та монополізації економіки.

Українські вчені Володимир Железнов, Петро Фомін (1873-1930), Іван Янжул (1846-1914), Михайло Соболев виокремлювали такі причини виникнення монопольних об'єднань: зміна співвідношення між обсягами використання обігового та основного капіталу на користь останнього, що посилює процес концентрації; існування високих митних бар'єрів, які штучно обмежують конкуренцію на внутрішньому ринку; несумлінна конкуренція, зниження цін конкурентами, значне підвищення витрат виробництва. П. Фомін визначив три типи монополій: природна монополія, що існує на ринку товарів, юридична монополія, що запроваджується державою, договірна монополія, яка є найменш стійкою.

Дослідження підприємництва відбувалося в руслі класичних підходів. Українські вчені вважали, що підприємець організовує та планує виробництво з метою поширення суспільного виробництва та суспільного багатства. За умов монополізації економіки посилювався процес розмежування власності на капітал-власність і капітал-функцію, власники капіталу втрачали право управляти підприємствами.

Микола Яснопольський (1846-1920) є засновником першої у світі школи територіальної фінансової економетрії. У своїй концепції вчений сформулював

положення, що проведення фінансової політики залежить від просторових культурно-економічних умов, економічна наука має досліджувати фінансову продуктивність територій, їх доходи і видатки. Зроблено висновок про значення самоуправління територій щодо вирівнювання доходів і витрат. Місцеві фінанси необхідно спрямовувати на розвиток освіти, охорони здоров'я населення, шляхів сполучення.

Аналіз соціально-економічних відносин у працях українських вчених поєднувався з ідеями формування нового суспільного устрою.

Семінарське заняття 9

Ринкові економічні системи країн Європейської цивілізації в першій половині ХХ ст.

План

1. Економічні наслідки Першої світової війни.
2. Уповільнення економічного розвитку провідних індустріальних країн Європи та США в 1918–1928 рр.
3. Зародження інституціонального напрямку економічної думки як обґрунтування соціального контролю суспільства над економікою.
4. Світова економічна криза (1929–1933 рр.). Виникнення кейнсіанства. Теоретична система Дж.М. Кейнса.
5. Розвиток неокласичних теорій ринку недосконалої конкуренції.
6. Еволюційна теорія Й. Шумпетера. Соціологічна школа інституціоналізму. Ф. Перру.
7. Виникнення, сутність, методологічні засади та школи неолібералізму.
8. Економічний розвиток європейських країн і США в період Другої світової війни та її вплив на структуру господарства. (1914–1940-і рр.).

Методичні рекомендації

Аналіз першого та другого питань рекомендовано розпочати з кризи 1929–1933 рр. Яка була катастрофічною. Склалося враження, що капіталістична економіка не зможе продовжувати існування. Були потрібні нові економічні теорії, рецепти порятунку і перебудови господарства.

США. Президент США Франклін Д. Рузвельт проголосив систему заходів оздоровлення економіки /"новий курс"/:

1. При уряді була створена "Національна адміністрація по відновленню промисловості", яка почала здійснювати державне регулювання господарства. Промисловість була розділена на 17 галузевих груп. Для кожної групи були введені свої правила – "кодекси чесної конкуренції". "Кодекси" встановлювали обсяг виробництва, ціни тощо, ставили виробництво в певні межі відповідно до місткості ринку збуту, тобто з розрахунком не створювати продукції більше, ніж може поглинути ринок.

2. Організація великих суспільних робіт, на які було асигновано понад 3 млрд. дол., – будівництво доріг, аеродромів, шкіл, лікарень та інших споруд. Для організації цих робіт було побудовано 2,5 тисяч палаткових таборів, куди і збиралися безробітні.

3. Відповідні заходи були прийняті і в сільському господарстві. Держава почала скуповувати землі у фермерів, залишаючи їх без використання, виплачувати премії за скорочення поголів'я худоби, обсягів продукції, з метою приведення обсягу пропозиції у відповідність до попиту.

Англія. Англія була однією з країн-переможниць у 1-й Світовій війні. До неї перейшла частина німецьких колоній. Але війна погіршила становище англійської економіки: 1) Англія втратила половину торгового флоту; 2) послабилися зв'язки з колоніями; 3) борг Англії Сполученим Штатам поглинав щорічно до 40% державного бюджету.

До 1929 р. англійська промисловість не відновила довоєнний рівень виробництва, а в 1939 р. виробництво лише на 22% перевищило рівень 1913 р.

Японія. У першій світовій війні участь Японії була номінальною, але німецькі володіння – концесію в Шандуні, а також Маркавські, Каролінські і Маршаллові острова у Тихому океані, – вона успішно захопила. Експорт з Японії виріс в 3 рази, а промислове виробництво – в 5 разів. Золотий запас за роки війни виріс майже в 7 разів.

Із закінченням війни європейські товари повернулися на азіатські ринки, експорт Японії скоротився на 40%, на 10% впало промислове виробництво, почалася криза 1920-1921 рр. Лише у 1925 р. виробництво відновило рівень локризого 1919 р., але в 1926-1927 рр. Японію охопила "проміжна" криза, якої не було в інших країнах. Четверть виробничих потужностей застигла в бездіяльності, збанкрутувало ряд банків і торгових домів.

Франція. Промисловий підйом 20-х років тривав до літа 1930 р. Промислове виробництво виросло на 40% у порівнянні з рівнем 1913 р. /самий високий рівень/. В результаті війни промислове виробництво Франції скоротилося на 40%, сільськогосподарське – на 1/3, але війна забезпечила можливість прискорення економічного зростання.

Франції були повернені Ельзас і Лотарингія, області, які відійшли до Німеччини після франко-пруської війни 1871 р. Лотарингія – металургійний район з великими запасами руд. Ельзас мав розвинену текстильну промисловість і з його приєднанням потужності текстильної промисловості Франції виросли в півтора рази.

Франція отримала репарації від Німеччини на суму 8 млрд. золотих марок. Значна частина цих репарацій була виплачена кам'яним вугіллям. Вугілля уряд збував промисловцям по край низьких цінах, скорочуючи їх виробничі витрати і збільшуючи конкурентоздатність. Сприяло промислового зростання Франції і оновлення основного капіталу, як наслідок військових руйнувань. Тоді це було більше виключенням, чим правилом.

Світова економічна криза наступила у Франції в 1930 р. В період кризи промисловість скоротила випуск продукції на 1/3, сільськогосподарське виробництво впало на 40%. Криза закінчилася тільки в 1936 р., але деякі галузі /вугільна, суднобудування/ так і не вийшли на до кризовий рівень до початку другої світової війни.

Криза змінилася депресією, потім дуже слабким економічним поживавленням. У 1938р. було випущено стільки ж промислової продукції, що і в 1913р., сільськогосподарське виробництво лише на 10% перевищило рівень 1913 р.

У промисловості Франції посилюються такі монополії, як військово-промисловий концерн «Коміті де форж», хімічний концерн «Кюльман», але в цілому по концентрації виробництва і технічної оснащеності французька промисловість відставала від передових країн. Досить сказати, що 40% промислових робочих напередодні другої світової війни було зайнято в ремісничих майстернях з ручною працею і числом до 10 чоловік.

В третьому питанні рекомендовано дати визначення поняттю «інституціоналізм» – напрямок економічної думки, який виходить за межі економічних відносин і аналізує цілий комплекс неекономічних умов і факторів, що впливають на економічне життя. Розглядається роль таких суспільних інститутів, як форми господарської організації, норми поведінки соціальних груп, юридичні закони, стереотипи мислення і масової суспільної свідомості, звичаї та традиції.

Історичні умови: 1) інтенсивність процесів концентрації та централізації капіталу в США, виникнення на цій основі монополістичних угруповань в промисловості і банківській сфері; 2) посилення ролі фінансового капіталу; 3) зміна соціальної структури суспільства /формування і зростання середнього класу, розорення дрібних та середніх господарств/; 4) загострення соціальних суперечностей.

Особливості економічних поглядів: 1) незадоволеність "нежиттездатністю" висновків класичної і неокласичної теорії /особливо статичним характером

ортодоксальної теорії цін/; 2) намагання створити інтегральну економічну теорію, що поєднує економіку, психологію, юриспруденцію, антропологію; 3) предметом вивчення є роль суспільних інститутів в економічному житті суспільств, та мегатенденції розвитку людства; 4) методи дослідження: міждисциплінарний підхід до вивчення економічних явищ, історико-генетичний; психологічний; описово-статистичний; правове трактування економічних процесів; математичні методи; макроекономічний аналіз, відмова від емпіризму в економічній науці, потяг до детальних кількісних досліджень.

Напрями інституціоналізму:

Соціально-психологічний. *Т. Веблен (1857-1929 рр.)*. Американський філософ, економіст, психолог і антрополог. *Головні твори*: "Теорія бездільного класу" (1899р.), "Інженери та система цін" (1921р.), "Власність відсутнього" (1923р.). *Основні ідеї*: 1) предметом економічної науки є "інституції" – інстинкти людини, які проявляються в економічному житті під впливом суспільної психології /інстинкти самозбереження, суперництва та інше/; Інституційний устрій: 1) панування корпорацій здійснює різнобічний суспільний і психологічний вплив на споживача /зростання цін, реклама, "показне споживання", і т. п./; 2) корпорації примушують споживача приймати рішення, вигідні крупним монопольним угрупованням, що призводить до зниження ефективності використання у виробництві ресурсного потенціалу країни; 3) виходом є перехід влади у суспільстві до інженерно-технічного персоналу, здатного перетворити економіку у систему, більш чутливу до дійсних потреб споживачів.

Соціально-правовий. *Д. Коммонс (1862-1943 рр.)*. Економіст, психолог, лідер "Американської Федерації праці". *Головні твори*: "Правові започаткування капіталізму" (1924р.); "Інституційна економіка" (1934р.); "Економіка колективних дій" (1950р.). *Основні ідеї*: 1) запропонував правовий варіант інституціоналізму, зосередивши увагу на вивченні діяльності юридичних інститутів, що забезпечують функціонування економічних відносин; 2) обґрунтував першість права над економікою; 3) зводив необхідність державного втручання у формі юридичних законів, що обмежують монополізм і прояви недобросовісної конкуренції; 4) встановив зв'язок еволюції й прогресу суспільства з соціальними конфліктами, які необхідно усувати мирним шляхом за допомогою юридичних процедур.

Кон'юнктурно-статистичний. *У. Мітчелл (1874-1948 рр.)*. Економіст, статистик. "Лекції про тиші економічної теорії" (1935); "Цикли ділової активності" (1913). *Основні ідеї*: 1) відстоював тісний зв'язок економічних проблем та неекономічних, які зумовлюють поведінку і мотивацію економічної діяльності людей; 2) доводив необхідність посилення в економічних дослідженнях ролі статистичного аналізу і встановлення закономірних зв'язків між показниками; 3) висунув концепцію безкризового економічного циклу, який стає можливим завдяки впровадженню різних варіантів державного регулювання /страхування безробіття, індикативне планування, контроль над банківським кредитом/.

Четверте питання необхідно розпочати з аналізу історичних умов: 1) ускладнення структури виробництва і ринку; 2) функціонування недосконалих форм конкурентної боротьби і втрата ринковим механізмом автоматичного саморегулювання; 3) світова криза надвиробництва і затяжний характер депресії 1929-1933 рр.; 4) масове безробіття.

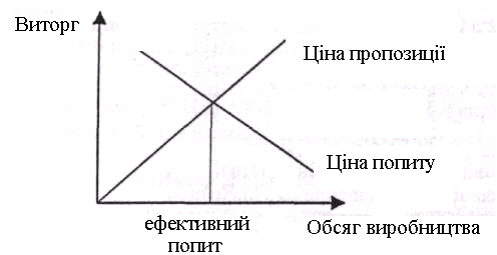
Особливості економічних поглядів: 1) застосовується макроекономічний підхід до аналізу економічної дійсності; 2) підлягають перегляду основні постулати неокласицизму: віра в ефективність ринкового механізму саморегулювання; 3) доводиться необхідність державного втручання в економіку, розробляються його форми та інструменти.

Модель державного регулювання Дж. М. Кейнса:

Джон Мейнард Кейнс (1883-1946 рр.). Професор політекономії Кембриджського університету, політичний діяч. *Головний твір*: "Загальна теорія зайнятості, відсотку та грошей" (1936р.). *Основні ідеї*. Методологія: 1) відмовився від тези неокласиків про існування роздільних ринків і ввів до аналізу наявність єдиного ринку, в якому пов'язані між собою такі складові, як ринки грошей, товарів і ресурсів; 2) розглядає загальні

взаємозв'язки між економічними явищами, сукупні, агреговані показники і започатковує макроекономічний аналіз.

Економічна модель: 1) сукупний попит формує в кожний даний момент певну величину сукупної пропозиції; 2) ціна пропозиції: у межах короткого періоду виробники постачають на ринок певну кількість товарів у залежності від виторгу від реалізації продукції; 3) ціна попиту: виробники очікують отримати за обсяг виробництва певну ціну; 4) рівень ефективного попиту – реальні обсяги виробництва завжди тяжіють до рівня, за



якого ціна пропозиції і ціна попиту збігаються; 5) в короткому періоді рівень виробничих потужностей фіксований, обсяг сукупної пропозиції визначається зайнятістю, яка залежить від ефективного попиту; 6) загальна економічна рівновага може встановлюватися за неповної зайнятості за рахунок виштовхування в ряди безробітних частини робітників; 7) основні умови макроекономічної рівноваги – інвестиції = заощадженням; обсяг інвестицій є функцією реального відсотка, обсяг заощаджень є функцією доходу – виконується не завжди, оскільки у інвестицій і заощаджень різні мотиви; 8) якщо заощадження > інвестиції, падає величина ефективного попиту. Для його нарощування потрібне автономне державне інвестування; 9) мультиплікатор – коефіцієнт перевищення зростання сукупного попиту (доходу) над темпами росту інвестицій ($M = \Delta y / \Delta I$, де: M – мультиплікатор; Δy – приріст сукупного доходу; ΔI – приріст інвестицій); 10) з метою збільшення приватних інвестицій бюджетна політика держави повинна бути націленою на створення необхідної величини сукупного попиту і доповнюватися кредитно-грошовою політикою, зокрема, зниженням позичкового відсотку.

Неокейнсіанство. Його представники використовують теорію Дж. Кейнса як методологічну основу дослідження нових економічних об'єктів та процесів 40-50-их років 20 століття, зокрема економічного зростання та економічної циклічності.

Представники – Дж. Хікс, Е. Хансен, С. Харріс, Дж. Кларк, Є. Домар, Р. Харрод, Д. Патінкін.

В п'ятому і шостому питаннях рекомендовано здійснити аналіз розвитку неокласичних теорій ринку недосконалої конкуренції в працях Е. Чемберлін (1899-1967 рр.). Американський економіст. Головний твір: "Монополістична конкуренція. Реорієнтація теорії вартості" (1933р.). Основні ідеї: 1) пристосував неокласичну теорію ціноутворення до загальновідомих фактів підриву вільної конкуренції з боку монополій; 2) запропонував нетрадиційне для неокласиків вирішення проблем неповної зайнятості, не відмовляючись повністю від концепції економічного невтручання; 3) розробив теорію монополістичної конкуренції, вважав, що монополія приносить користь суспільству; 4) модель монополістичної конкуренції припускає структуру ринку, в якій сполучено елементи конкуренції і елементи монополії; 5) в умовах виробництва і продажу однорідного продукту при безлічі продавців і покупців рівноважна ціна визначається перетином кривої витрат виробництва /пропозиція/ і кривої валового доходу /попит/. Та варто тільки цей продукт урізноманітити, підприємець дістане можливість збільшувати свій дохід через обмеження пропозиції.

Й. Шумпетер (1883-1950 рр.). Австрійський економіст, міністр фінансів Австрійської республіки. Головні твори: "Економічні цикли", "Капіталізм, соціалізм, демократія", "Історія економічного аналізу". Основні ідеї: 1) висунув план фінансової стабілізації на основі жорстких антиінфляційних заходів; 2) розробив теорію походження, функціонування і занепаду капіталізму на основі якої побудував ряд гіпотез про виробничий цикл, гроші, відсоток і ціни; 3) розробив модель рівноваги, заснованої на понятті граничної корисності, яка примушує економічну людину балансувати між задоволеннями і стражданнями; 4) концепцію динамічної рівноваги господарства

доповнив концепцією підприємця-інноватора, який завжди прагне отримати великий прибуток. Діяльність інноваторів є причиною коливань економічної активності; 5) вважав, що нововведення дають поштовх розвитку. Впровадження нововведень характеризується скачками і ривками. Як тільки один передовий підприємець долає технологічні і фінансові утруднення і відкриває нові шляхи отримання прибутку, інші поспішно слідують за ним; 6) вважав, що причини загибелі капіталізму криються в образі думок людей, що визначають його культурну надбудову.

Р. Солоу (23 серпня 1924 рр.). – американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1987 р. Запропонував математичну модель, виражену системою диференціальних рівнянь, яка показувала залежність між збільшенням основного капіталу /заміщення праці капіталом/ і зростанням продукції на душу населення.

Виробнича функція Кобба-Дугласа. Перший успішний досвід побудови виробничої функції, як рівняння регресії, на базі статистичних даних був отриманий американськими ученими – математиком Д.Коббом і економістом П.Дугласом в 1928 р. Запропонована ними функція спочатку мала вигляд: $Y = aK^{\alpha} L^{1-\alpha}$, де Y -обсяг випуску, K –величина виробничих фондів (капітал), L –витрати праці, $\alpha > 0$, $1-\alpha > 0$ –числові параметри (масштабне число і показник еластичності).

Для обліку технічного прогресу у функцію Кобба-Дугласа вводять спеціальний множник. Завдяки своїй простоті і раціональності, ця функція широко застосовується до цих пір і отримала подальші узагальнення в різних напрямках.

В сьомому питанні рекомендовано здійснити аналіз сучасної неокласичної теорії. Неолібералізм (народжується у 30-ті роки ХХ століття на основі ідей неокласики, молоді історичної школи і ліберальних ідей класичної політекономії). Основні принципи: 1) предмет дослідження – переважно інституціональні проблеми; 2) макроекономічний підхід до аналізу економічної дійсності; 3) ідея індивідуальної свободи на основі приватної власності та помірною впливу держави на інституціональні основи конкуренції.

Фрайбурзька школа. В.Ойкен (1891-1950 рр.). Німецький економіст, викладач Фрайбурзького університету. Основні ідеї: 1) економічна система повинна мати "господарський порядок", під яким розуміє а/свободу конкуренції, що забезпечує ефективність ринкової системи; б/вільні ціни як регулюючий інструмент в умовах конкуренції-сигнал рівня обмеженості ресурсів і важіль їх перерозподілу між галузями виробництва; в/"державні проблеми" - стабільність грошей, вільний доступ до ринків, гарантії приватної власності, сталість і послідовність економічної політики; 2) виділив два чистих типи господарських систем: централізовано-кероване господарство а/індивідуальне – рабовласницька латифундія, феодалне помістя; б/централізовано-адміністративне – плановий соціалізм, командна економіка нацизму; "господарство обміну" – ринкове. На практиці ідеї неолібералізму були втілені німецьким ученим і державним діячем Л. Ерхардом (1897-1977 рр.).

Школа монетаризму. М.Фрідмен (з 1912 р.). Професор Чиказького університету. Лауреат Нобелівської премії з економіки 1976 р. Гловний твір: "Монетарна історія США". Основні ідеї. Монетарна концепція державного регулювання: 1) головною і вирішальною причиною всіх змін в економіці є гроші. М.Фрідмен спільно зі А.Шварц проаналізував 20 економічних циклів у США і помітив як зміни в грошовій масі на декілька місяців передують змінам ВВП на всіх стадіях економічного циклу; 2) гроші формують рівень цін в економіці і номінальний ВВП; 3) у рівнянні кількісної теорії грошей $MV=PY$ швидкість обігу грошей V / стабільна і залежить від звичок людей у використанні грошових активів, а також структури грошового ринку; 4) із зростанням грошової маси в економіці повинні зростати сукупні витрати PY , де Y також стабільний, оскільки ВВП залежить від виробничих можливостей і зайнятості з урахуванням природного рівня безробіття; 5) природний рівень безробіття задає стабільність параметрам зайнятості; 6) збільшення грошової маси M , не впливаючи на ВВП, збільшує лише загальний рівень цін; 7) основне монетарне правило – держава повинна

контролювати приріст грошової маси і утримувати її на рівні 3-5% на рік незалежно від кон'юнктури.

Школа економіки пропонування. *А. Лаффер*. Американський економіст. *Відстоював*: 1) монетарну концепцію; 2) основні причини інфляційних процесів: а/високі ставки податків; б/дії держави, що викликають неочікувані коливання витрат виробництва (фінансові санкції, пільги, зміна правил регулювання); 3) оптимальний рівень податкової ставки на прибуток – 35%.

Школа раціональних очікувань. *Т. Сарджент, Н. Уоллес, Р. Лукас*. *Основні ідеї*: економічні суб'єкти в своїх діях враховують заходи економічної політики і нейтралізують їх, і тому монетарна політика держави не має сенсу.

Розгляд восьмого питання слід розпочати з аналізу Другої світової війни (1939-1945) – яка стала найбільшою економічною катастрофою ХХ ст. У війну було втягнуто понад 60 держав з населенням більш ніж 4/5 жителів планети. Військові дії велися на території 40 держав Європи, Азії, Африки й охоплювали Атлантичний, Тихий, Індійський і Північно-Льодовитий океани. У них брали участь 110 млн осіб, а загинуло близько 55 млн. Втрати країн-учасниць становили 316 млрд дол., загальні військові витрати - 962 млрд дол., що в 4,5 разу перевищило відповідний показник Першої світової війни.

Економічні наслідки війни:

- руйнування економіки країн-учасниць, особливо країн Західної Європи. Відбулася дезорганізація господарства. Післявоєнна західноєвропейська економіка набула деформованого вигляду милітаризованої структури виробництва. Розірвано зв'язки між сферами національних економік. Зросла інфляція, дестабілізувались європейські валюти;

- руйнування міждержавних зв'язків. Так, країни Західної Європи за рахунок власного виробництва могли забезпечити потреби в зерні, бавовні, алюмінію і міді на 40 %, свинцю і цинку на 30 %, солі й олії приблизно на 15 %, рідкому пальному та м'ясі тільки на 10 %;

- зосередження 2/3 промислового виробництва і золотого запасу світу в США;

- економічне, моральне та фізичне виснаження населення;

- створення світової системи соціалізму, збільшення кількості країн з адміністративно-командною системою управління;

- здобуття незалежності значною кількістю економічно слаборозвинених колоніальних держав;

- початок інтеграційних процесів.

У післявоєнний період (1945 р. - кінець 1940-х років) стартові умови для стабілізації та розвитку національних господарств були різними. В європейських країнах зменшилося промислове виробництво. Його рівень у 1946 р. становив порівняно з 1937 р. у Великій Британії 95 %, Франції - 73, Японії - 30, ФРН (у 1948 р.) - 56 %. Панувала внутрішня інфляція. Європейські валюти не конвертувалися. Скоротився обмін товарами і послугами між європейськими державами. Переважною формою торгівлі став бартер. Європейські уряди вживали непопулярних заходів для приватного капіталу: здійснювали контроль цін на основні товари, перерозподіл національного доходу, збільшення грошей в обігу. Через це приватні інвестори переводили свої активи з Європи в США. Для відбудови господарства Європи, стимулювання економічного зростання були потрібні значні фінансові ресурси. Стан господарства Європи негативно впливав на світову економіку.

Занепад економіки європейських країн та Японії сприяв встановленню економічного панування США. Виробничі потужності цієї країни перевищили потужності всіх індустріальних держав разом узятих. Широкого розмаху набула економічна експансія США. Її національна валюта стала основою міжнародної валютно-фінансової системи, всі країни прагнули отримати долар в обмін на свої товари. Одночасно реконверсія господарства в США відповідно до потреб мирного часу зумовила появу таких проблем, як скорочення виробництва та зайнятості, необхідність оновлення цивільних галузей.

Сполучені Штати Америки у власних інтересах з метою стабілізації світової економіки та політичного становища намагалися допомогти європейським країнам у

відбудові господарства. Основою економічної стабілізації країн Західної Європи став план Маршалла (за ім'ям державного секретаря США Дж. Маршалла) - програма відновлення та розвитку економіки Європи.

Семінарське заняття 10

Еволюція ринкових економічних систем провідних країн світу та основні напрями економічної думки в 50–80-х рр. ХХ ст.

План

1. Системоутворюючі фактори розвитку світової системи господарства та їх вплив на національні економіки.
2. Економічна політика зростання. Теорії економічного зростання.
3. Особливості змішаних економічних систем індустріально розвинених країн світу. Економічний розвиток у 1970 – середині 1980-х рр.

Методичні рекомендації

Перше питання рекомендовано розпочати з аналізу системоутворюючих факторів розвитку світової системи господарства. Англія. У 80-х рр. уряд М.Тетчер здійснив програму приватизації. У націоналізовані галузі, які до цього були монополією держави, був допущений приватний сектор. Було зменшено обсяги державних інвестицій в економіку. Проводилися заходи по обмеженню державного економічного регулювання. За роки правління М.Тетчер число акціонерів виросло з 7 до 25% дорослого населення країни.

У названих умовах в державному секторі виробляється близько 20% промислової продукції. Через державний бюджет перерозподіляється до 40% валового внутрішнього продукту. В Англії саме державний бюджет, а не державний сектор, є головним інструментом державного регулювання господарства.

Об'єктом регулювання є і сільське господарство. Після війни держава почала підтримувати штучними заходами фермерів, зокрема, покривати близько чверті їх виробничих витрат: скуповувало їх продукцію по гарантованих твердих цінах, платило премії за підвищення врожайності, продуктивності тваринництва тощо. Це сприяло зростанню обсягів сільгосппродукції. Проте, остання дорожче за аналогічну продукцію партнерів по ЄС.

Франція. У 70-х роках уряд почав стимулювати розвиток перспективних галузей, а саме автомобільної, авіаракетної і електротехнічної, продукція яких могла бути конкурентоздатною. Вже на початок 80-х років частка Франції по цих галузях перевищувала 10% від сукупного виробництва розвинених країн.

У 1980 р. в промисловості було зайнято 25,8% населення країни, у сфері послуг — 57%, в сільському господарстві – 8,7%.

Сільське господарство Франції експортує третину всієї продукції, і за цим показником займає 1-е місце в Європі. Держава в примусовому порядку викупляла нерентабельні дрібні господарства, стимулювала утворення крупних фермерських господарств, раціоналізацію і підвищення технічного рівня сільського господарства. Результатом стало прискорення зростання сільськогосподарського виробництва.

Особливості корпорацій і фінансового капіталу Франції – висока концентрація капіталу, але низька концентрація виробництва. У число 10 найбільших комерційних банків світу входить 4 французьких. У число 10 найбільших промислових компаній миру жодна французька не входить.

Німеччина. За період з 1948 р. по 1990 р. промислове виробництво виросло в 12 разів, тоді як виробництво розвинених капіталістичних країн в цілому — в 5,7 разу. Причини: 1) оновлення основного капіталу; 2) низькі військові витрати. Займаючи 3-є місце серед розвинених капіталістичних країн по промисловому виробництву, Німеччина займає 2-є

місце по експорту. Вона вивозить товарів набагато більше, ніж Японія і майже стільки ж, скільки вивозять США.

У 80-х роках в господарстві панувало декілька фінансових груп. Найбільша з них, яку очолюють німецький банк і електротехнічна корпорація "Сименс", контролює 1/3 акціонерного капіталу країни.

Націоналізація не проводилася. У руки уряду перейшла власність фашистської держави і військових злочинців, а надалі державний сектор збільшувався за рахунок державних інвестицій і нового будівництва. Державні компанії виробляють 95% електроенергії, 75% кам'яного вугілля, 80% залізняка, 50% алюмінію, 40% автомобілів. У руках держави знаходиться майже вся інфраструктура. У кредитній системі країни також панує державний сектор. Через державний бюджет перерозподіляється близько 40% валового внутрішнього продукту, і саме бюджет є головним державним регулятором економічного розвитку.

У Німеччині, як і у Франції, практикується індикативне планування. Державні програми поділяються на короткострокові – антициклічні /в періоди спадів держава збільшує інвестиції, в основному у галузі інфраструктури, і посилено субсидує промисловців, а в роки підйому державні інвестиції і субсидії зменшуються/ і довгострокові – структурні, пов'язані з прогнозуванням і програмуванням. Довгострокове планування орієнтоване на підтримку оптимальної структури виробництва.

Японія. З 1950 по 1970 рр. середньорічні темпи зростання промислового виробництва склали близько 15%. До 1990 р. промислове виробництво Японії виросло в порівнянні з рівнем 1938 р. в 21,1 рази. За основними економічними показниками Японія вийшла на 2-е місце в капіталістичному світі. Причини: 1) повне оновлення основного капіталу на вищому технічному рівні; 2) особливості господарювання: виробничі операції, які не вимагають високої техніки, але вимагають багато живої праці, крупні фірми самі не виконують, а передають дрібним, іноді навіть напівкустарним закладам, що обходиться значно дешевше; 3) низькі військові витрати; 4) особливості державного регулювання економіки. Державі належить більше третини основних виробничих фондів, 20% валового внутрішнього продукту виробляється за державними замовленнями. Через державний бюджет перерозподіляється 30% валового внутрішнього продукту.

Економічним плануванням займається орган, який так і називається "Управління економічного планування". Парламент ні в розробці, ні в затвердженні планів участі не приймає. У роботі органу планування.

Розробляються плани двох видів – загальнодержавні і галузеві. Мета загальнодержавних планів – забезпечити певні темпи зростання. Мета галузевих планів – забезпечити зростання тих частин господарства, які не можуть обійтися без державної допомоги. Якщо загальнодержавні плани забезпечуються приватними інвестиціями, то галузеві – державними.

Друге питання рекомендовано розпочати з дослідження економічного зростання і макроекономічної нестабільності. Єдність вирішення завдань економічного зростання в умовах циклічних коливань економіки дає можливість посилювати активний характер їхньої взаємодії в інтересах суспільного прогресу, реалізувати спроможність системи господарювання раціонально використовувати наявні ресурси, створювати максимальний обсяг матеріальних благ і послуг у поточному та перспективному періодах.

Економічне зростання є центральною проблемою оцінки ефективності будь-якої системи господарювання. Теорії економічного зростання аналізують чинники і процеси, що забезпечують його динаміку і стабільність, шляхи досягнення оптимального співвідношення виробництва, нагромадження і споживання, певні особливості відтворення, передусім його циклічний характер.

Нерівномірність суспільного відтворення та його окремих елементів, зміна революційної та еволюційної форм руху, інтенсивного та екстенсивного типів зростання відбивають дію законів діалектики в економічному житті. Кожен цикл відтворення містить такі фази, як зародження, освоєння, поширення, стабільний розвиток, відмирання.

Час циклів неоднаковий, але загальною рисою їх є тенденція до скорочення. У межах кожного циклу можуть відбуватися певні зміни: періодичне заміщення одного покоління техніки і професій іншими, оновлення технологій, основних фондів, структурні реконструкції. Це знаходить вираження у широкому застосуванні енергозберігаючих та безвідходних технологій, зростанні частки наукомісткої продукції. Утвердження ресурсозберігаючого типу відтворення зумовлює зміни у співвідношенні темпів зростання та підрозділів суспільного виробництва, валового та кінцевого продукту.

Економічні теорії зростання

Теорія чинників розвитку. Автори цієї теорії А. Сміт і Т. Мальтус вважали, що чинниками розвитку є праця, капітал та населення. Згідно з цією теорією економікою керує нагромадження капіталу, а випуск продукції забезпечується двома видами витрат — капіталу й праці. При цьому не беруться до уваги вплив розвитку науки, нових технологій на темпи економічного зростання.

Теорія виміру капіталу. Якщо у А. Сміта і Т. Мальтуса кількість праці зростала щодо вартості землі, то в сучасних моделях капітал зростає швидше, ніж праця. Капітал поданий інвестиційними товарами, матеріальними благами, які можуть бути використані для виробництва інших товарів. З використанням поняття сукупного основного капіталу як загальної вартості засобів виробництва досліджуються наслідки відносного зростання капіталу, або зростання капіталооснащеності. Доход на капітал зменшується, якщо немає нововведень. Одночасно відносне зростання капіталу відбувається за умов його більш швидкого зростання порівняно з чисельністю населення і кількістю праці.

Теорія тривалої стабільності. Цей стан досягається в моделі нагромадження капіталу, за якого рівні реальної заробітної плати і відсотка постійні, нагромаджується велика кількість виробничих споруд і устаткування при одночасному зростанні доходів.

Теорія технічних нововведень і зростаючого попиту. За цією теорією швидке зростання інвестицій у науку, створення нових технологій, удосконалення системи виробництва зумовлюють зростання доходу на кожен одиницю виробничих витрат. Інвестування забезпечує зростання продуктивності капіталу за умови безперервного науково-технічного прогресу.

Теорія напряму інвестицій. Згідно з нею виділяють переважні вкладення або в капітал, або в працю. Залежно від напряму використання інвестицій розрізняють їх працезберігаючу (збільшується прибуток по відношенню до заробітної плати) або капіталозберігаючу форму (капітал застосовується більшою мірою, ніж праця, підвищуючи заробітну плату щодо прибутку). Нейтральні інвестиції займають проміжне становище.

На відміну від розглянутого групування, К. Макконнелл і С. Брю аналізують теорії економічного зростання з точки зору заходів державного регулювання, спрямованих на стимулювання цього процесу. Виділяється кейнсіанський підхід, згідно з яким економічне зростання розглядається з погляду чинників попиту. Низькі темпи зростання пояснюються у теоріях цього напряму неадекватним рівнем сукупних витрат, що не забезпечує необхідного приросту валового національного продукту. Звідси висновок про необхідність низьких ставок відсотка як засіб стимулювання капіталовкладень.

На протипагу кейнсіанцям прихильники «економіки пропонування» вважають за необхідне зменшення податків як засобу, що стимулює трудові зусилля і підприємницький ризик, заощадження та капіталовкладення.

Економісти різних теоретичних напрямів пропонують й інші методи стимулювання економічного зростання. Зокрема, вважається доцільним проведення урядом індустриальної політики, формування високоефективної структури виробництва за рахунок розвитку наукомістких і високотехнологічних галузей.

Третє питання: економічна система індустриально розвинених країн Європейської цивілізації 50-80-х років ХХ ст. визначають як змішану економічну систему (mixed market economy), змістом якої є поєднання та взаємодія ринкових і неринкових відносин,

ринкового механізму та державного регулювання.

В економічній літературі основний зміст змішаної ринкової економіки типологізують на основі фундаментальних зрушень у структурі економічних систем національних економік і співвідношення в господарському механізмі ринку та плану.

Вирізняють такі ознаки змішаної ринкової економіки:

- Механізм функціонування і розвитку економіки є органічним поєднанням ринкового механізму та державного регулювання. Держава, ринок, фірма та інститут соціального партнерства - функціональні елементи змішаної системи.

- Ринок і властиві йому механізми є важливим регулятором економічних процесів, найефективнішою системою координації рішень економічних агентів.

- Зросла роль держави як інституту свідомої координації в управлінні ринковими відносинами. Держава формує економічну політику, забезпечує певний рівень централізованого управління (регулювання, планування, прогнозування, проектування, програмування) економікою, використовує основні форми державного регулювання економіки: грошово-кредитну (монетарну), бюджетно-податкову (фіскальну), цінову, адміністративно-економічну та соціально-психологічні методи. Держава перетворилася на важливий суб'єкт господарювання, збільшуючи масштаби державного сектору в економіці. Вона виконує функції соціального захисту населення, стимулювання НТП та забезпечення для нього інституціонального середовища, контролю над інвестиційним процесом і вироблення стратегії з цього питання. Етатизм як форма державного втручання в економіку трансформувалася у неоетатизм, став елементом змішаної економічної системи.

- Розвинувся плюралізм (поєднання) різних форм власності. Співіснують різні суб'єкти управління підприємствами (власники, менеджери, профспілки тощо).

- Забезпечується реалізація вищих макроекономічних цілей: макроекономічної ефективності й конкурентоспроможності, стабільного економічного зростання, соціальної справедливості.

- Сформувався і функціонує новий механізм макроекономічного регулювання, що охоплює такі елементи: ринкові й державні регулятори, корпоративне управління та інститут соціального партнерства, зокрема у формі трипартизму (взаємодії трьох суб'єктів: держави, роботодавців, їх спілок, асоціацій та працівників в особі профспілок). Система свідомої узгодженої координації в управлінні ринковими відносинами сприяла швидкому відновленню повоєнної економіки, забезпеченню зайнятості, повному використанню виробничих потужностей, стабілізації цін, паралельному зростанню заробітної плати та продуктивності праці, рівновазі платіжного балансу, регулюванню соціальних процесів.

Склалися різні типи та моделі змішаної економічної системи провідних країн світу. В економічній літературі наявні різні підходи до їх ідентифікації у критеріальних аспектах.

Поширеними є такі погляди:

- 1) у Західній Європі змішана економіка набула ознак соціально-ринкового спрямування, у США - вільноринкового капіталізму, в Японії - державно-керованого капіталізму. Тип змішаної соціально-ринкової економіки характеризує поєднання елементів індивідуалізму, корпоративізму та державної стратегії соціального захисту;

- 2) є такі національні моделі ринкової економіки: німецька неоліберальна, французька неоетатична, англійська неоетатична, шведська модель розподільного соціалізму, американська неоліберальна, японська державно-керована корпоративна ринкова економіка, південнокорейська, китайська;

- 3) наявні три варіанти моделей змішаної економіки: консервативний (виступає за обмежене опосередковане втручання держави в макроекономічні процеси з метою створення умов діяльності приватного бізнесу), ліберальний (передбачає проведення інституціональних і соціальних реформ, раціональне поєднання ринкового механізму і

державного регулювання), соціал-реформістський (обґрунтовує реформування капіталізму в напрямі "демократичного соціалізму").

В історичному аспекті ідейні джерела змішаної економічної системи започатковані представниками німецької історичної школи, традиційного інституціоналізму, соціал-реформізму, неолібералізму та у вченні Дж.М. Кейнса.

Представники німецької історичної та соціальної шкіл обґрунтовували необхідність державного регулювання ринкового механізму та зростаючу активність держави в економічному житті, розробили теорії "організованого капіталізму", "державного соціалізму", "ліберального соціалізму" і "соціального плюралізму".

Представники раннього та позитивістського інституціоналізму наголошували на важливості "революції в економічних функціях держави", яка має бути організатором національного виробництва і суспільного контролю щодо механізмів ринкової економіки.

Соціал-реформістський варіант модифікації ринкової економіки вперше почав розробляти Дж.С. Мілль у середині XIX ст. Ґрунтуючись на твердженні, що закони розподілу є суб'єктивними і формуються суспільством, він пропонував рекомендації щодо реформування суспільних відносин, визначаючи "розумні межі" діяльності уряду. Один з основоположників лібералізму Дж. Гобсон обґрунтував політику перерозподільного оподаткування, суспільного контролю за бізнесом.

У кінці XIX - першій половині XX ст. представники соціал-демократичних економічних концепцій (Е. Бернштейн, К. Каутський, Р. Гільфердінг, Е. Турбін, А. Кросленд, Т. Майер та ін.) у руслі доктрини демократичного соціалізму розробляли програми еволюційних прогресивних суспільних перетворень, економічних реформ, переходу до суспільства майбутнього як багатоваріантного, що не має чітких часових меж реалізації. Програми соціал-демократичних партій пропонували утвердження суспільної власності, державне планування, справедливий розподіл, забезпечення політичних і соціальних прав людей. У 1940 р. англійський лейборист Е. Турбін у праці "Політика демократичного соціалізму" наголошував на посиленні ролі держави в економічних і соціальних процесах.

Питання механізму активного втручання держави у макроекономічні процеси з використанням ринкових важелів розробляв Дж.М. Кейнс.

У 1950-1980-х роках проблеми модифікації ринкових систем у змішану економічну систему, синтезу ринкового механізму і державного регулювання економіки розглядали представники різних напрямів економічної думки: інституціоналізму, неолібералізму, некейнсіанства та неокласичного синтезу, неокласики.

Семінарське заняття 11

Господарство України та його трактування в економічній думці (1914–1991рр.)

1. Господарство України у міжвоєнний період в умовах ринкової економіки (1914-1939 рр.).
2. Особливості радянської соціалістичної економіки України.
2. Спроби реформування соціалістичної економіки в 1985–1991 рр.
3. Україна в народногосподарському комплексі СРСР.

Методичні рекомендації

Аналіз першого питання необхідно розпочати з процесу створення УРСР 12(25) грудня 1917 р., внаслідок чого розпочато будівництво соціалізму. Політика "військового комунізму" виявилася неефективною.

Навесні 1921 р. виникла небезпека війни з широкими народними масами: селянська війна з більшовиками, повстання матросів в Кронштадті тощо.

1) з'їзд партії більшовиків проголошує нову економічну політику (НЕП), що вводилася поступово, з великими труднощами. Її головні складові: 1) заміна продрозкладки на продподаток /березень 1921 р./, формування ринку в місцевому масштабі;

- 2) оновлення фінансово-грошової системи, відновлення Державного банку, проведення грошової реформи /1922-1924 рр./;
- 3) легалізація приватної торгівлі;
- 4) у промисловості великі підприємства залишені як державні, а дрібні і середні передавалися в оренду або приватну власність /серпень 1921/;
- 5) держпідприємства об'єднано в госпрозрахункові організації – трести /союзні, республіканські і губернські/, які стали основною формою управління промисловістю. В Україні було 3 союзних трестів, 21 республіканський і 54 губернських.

Швидкому розвитку промисловості сприяли: самостійність в управлінні виробництвом, введення ринкових відносин. У 1926 році був досягнутий довоєнний рівень виробництва, проте не всі галузі працювали високопродуктивно. Так у Донбасі добувалося лише 78% довоєнного рівня вугілля. Вкладалися кошти у будівництво нових заводів, електростанцій. В Україні було закладено три великі електростанції, почали випускати трактори.

Подальшому розвитку промисловості заважали: 1) право розпоряджатися підприємствами належало державі; 2) залежність підприємств від трестів /на госпрозрахунку працював трест, а підприємство не знало результатів своєї роботи/; 3) гостра потреба в керівних кадрах, фахівцях, кваліфікованих працівниках.

Темпи розвитку української промисловості перевищували загальносоюзні за рахунок розвитку кам'яновугільної, залізорудної і машинобудівної галузей промисловості, які стали основою індустріалізації СРСР.

Сільське господарство за роки громадянської війни і "військового комунізму" було зруйноване. Для його відродження: 1) створено акціонерне товариство "Село-допомога"; 2) на допомогу селу відправлялися робочі і військові; 3) дрібні селянські господарства збільшилися за рахунок поміщицьких і церковних земель /у селянських господарствах України було 31 млн. десятини землі, тобто 92% земельного фонду республіки/; 4) було введено єдиний сільськогосподарський податок /1923р./, який селяни платили в грошовій формі, завдяки чому держава почала формувати хлібний фонд закупівлями з ринку; 5) розвивалася кредитна кооперація селянства і спеціалізована кооперація.

Наприкінці 20-х років перемогу у боротьбі партійних угруповань отримали прихильники командно-адміністративних методів управління державою під гаслами "будівництва економічного фундаменту соціалізму" і "будівництва основ соціалізму".

Більшовики почали реконструкцію господарства під гаслом "подолання економічної відсталості і перетворення радянської країни у високорозвинену державу": 1) швидко індустріалізацію прагнули провести за рахунок селянства, використовуючи механізм цінових ножиць /тобто держава встановлювала низькі ціни на сільськогосподарські продукти і високі – на промислові товари/; 2) введено новий господарський механізм /1928-1932рр./ з високим рівнем централізації управління народним господарством; 3) трести перетворено в органи технічного управління, підприємства стали основною ланкою управління; 4) прискореними темпами розвивалася електроенергетики, будівництво нових заводів /Харківський тракторний, реконструйований паровозобудівний в Луганську тощо/; 5) оновлення засобів виробництва на 80%-90% /у деяких галузях механізували до 50% праці/; 6) було надано перевагу розвитку галузей групи "А" у порівнянні з галузями групи "Б"/прогрес важкої індустрії не вплинув на розвиток легкої і харчової промисловості/.

Колективізація сільського господарства: проводилася в короткий термін насильницькими методами. Результати колективізації: 1) депортовано з України сто тисяч селянських сімей; 2) ліквідовано більше двохсот тисяч селянських господарств; 3) спад сільськогосподарського виробництва і залишковий принцип при хлібозаготівлі викликали в 1932 році голод в Україні /втрати від нього склали близько 8 млн. чоловік/. Негативні наслідки колективізації проявлялися протягом всього існування командно-адміністративної системи.

Друге та третє питання рекомендовано розпочати з аналізу наслідків першої світової війни, де значна частина Західноукраїнських земель була анексована Польщею, Румунією і Чехословаччиною. Мільйон українців /колишніх підданих Австрійської імперії/ позбулися права на самовизначення. До Польщі потрапили землі, на яких проживало 5 млн. чоловік.

На Західноукраїнських землях 80% населення було зайнято в сільському господарстві. Промисловість зароджувалася на основі ремісничих майстерень, невеликих підприємств, з яких 44,4% – у деревообробній і 88,5% – у нафтовій промисловості контролювали іноземні банки. Польський уряд свідомо гальмував розвиток промисловості на цих землях /у 1938 р. Західна Україна виробляла 7-10% промислової продукції Польщі/. У промисловості краю переважали галузі, що приносять високі прибутки без значних капіталовкладень, такі ж тенденції були характерні і для розвитку Північної Буковини і Закарпаття. Західноукраїнські землі стали аграрно-сировинним придатком іноземних держав.

У 1929 р. економічний підйом змінився кризою: до 1939 р. обсяги виробництва не перевищували рівня 1928 р.

У 20-30-і роки економіка Західної України перебувала в стані застою, ряд галузей промисловості зникли, нафтова і озокеритова промисловість Прикарпаття доведені іноземним капіталом до занепаду. Промислова криза перепліталася з аграрною. Унаслідок антиукраїнської політики властей важким був не тільки економічний, але і політичний стан корінних жителів регіону. Великий резерв робочої сили дозволяв підприємцям виплачувати зарплату на 40-50% менше, ніж в центрі та широко використовувати жіночу й дитячу працю. Не дивлячись на всі можливі заборони і переслідування, розвивався національно-визвольний рух, зростало число українських підприємців, утворювалися національні об'єднання серед банкірів і торговців.

СРСР зайняв Західноукраїнські землі згідно пакту Молотова - Ріббентропа /вересень 1939 р./. У 1940 році до Української РСР була приєднана Буковина.

У 1939-1940 роках радянська влада на Західноукраїнських землях: 1) націоналізувала 2500 підприємств; 2) здійснила експропріацію польських землеволодінь /обіцяла перерозподілити ці землі між селянами/; 3) асигнувала значні кошти на реконструкцію промислових підприємств; 4) спрямувала ешелони з верстатами, устаткуванням і машинами із східних регіонів для розвитку підприємств легкої, харчової місцевої промисловості; 5) фактично було ліквідовано безробіття шляхом будівництва нових і реконструкції власних підприємств, переселення працівників у східні райони України /з вересня 1939 р. по червень 1941 р. із Західної України в райони Донбасу виїхали 17 тисяч чоловік/.

У сільському господарстві: з'явилися перші колгоспи /1940 р./; колективізовано близько 13% селянських господарств /середина 1941 р./; створено 182 МТС, що обслуговували 1,5 тис. колгоспів і індивідуальних господарств.

Колективізація здійснювалася насильницькими методами, супроводжувалася репресіями проти галицьких і волинських селян, особливо заможних, широко використовувався такий вид репресій, як депортація. Всього із Західної України в 1939-1940 роках було вислано від 10% до 20% населення до Сибіру, Поволжя, Казахстану.

В умовах сталінського тоталітарного режиму в східних районах України *виробництво* збільшувалося за рахунок важких умов праці робітників й інженерно-технічних працівників і милітаризації економіки. У 1940 р. Україна давала: вугілля – 50,5% загальносоюзного виробництва, залізняка – 67,7%, сталі – 48,8%, чавуну – 64,7%.

Сільське господарство України давало третину союзного виробництва зерна, 60% урожаю цукрового буряка. В кінці 30-х – на початку 40-х років значно розширилися посівні площі, покращилася їх структура, зросла врожайність культур. Україна стала одним з основних районів СРСР по виробництву зернових і технічних культур, продукції тваринництва.

У державній і кооперативній *торгівлі* Української РСР роздрібний товарообіг в 1940 р. збільшився на 34,6% в порівнянні з 1937 р. Зросли реальні доходи населення – реальна заробітна плата з 1937 року по 1940 рік збільшилася лише на 12%.

Велика Вітчизняна війна почалася у червні 1941 року. За чотири місяці майже вся Україна була окупована німецькими військами. До грудня 1941 року німці контролювали територію Радянського Союзу, на якій проживало 42% населення, і велику частину його економічного потенціалу.

Господарство України з початку війни було переорієнтовано на потреби оборони. У лівобережних областях почався форсований збір хліба: де було можливо, все зерно збирали і здавали на заготпункти; у інших районах його знищували, а також знищували худобу і сільгосптехніку. Відбувалася масова евакуація на схід заводів, кваліфікованих працівників, учених і фахівців /4 млн. чоловік/. До листопада 1941 року з України було вивезено більше 500 крупних підприємств /а всього більше 1000 заводів/ до Уралу і Східного Сибіру, Середньої Азії, однак у багатьох випадках виробництво не було налагодженим, через розкомплектоване устаткування. Всі підприємства, які могли потрапити до окупантів – знищувалися /в Донбасі затоплено майже всі шахти, зруйновано гігантський комплекс заводів, підірвано 54 домни, зруйновані тисячі залізничних колій і ліній електропередач/.

Гітлерівська окупація нанесла великих втрат Україні: 1) 5,3 млн. чоловік, або кожен шостий, загинули у війні; 2) 2,3 млн. українців були вивезені на примусові роботи до Німеччини; 3) повністю або частково було зруйновано більше 700 крупних і маленьких міст, 28 тисяч сіл, унаслідок чого без житла залишилися 10 мільйонів чоловік; 4) знищено більше 16 тисяч промислових підприємств; 5) пограбовано 27910 колгоспів і 1300 машинно-тракторних станцій тощо.

При відступі з України гітлерівці застосовували тактику "випаленої землі". Матеріальні збитки України оцінювалися в 286 млрд. рублів, або 42% загальних втрат СРСР.

Звільнення українських земель започаткувало відновлення господарства міст і сіл республіки. З 75 млрд. рублів, виділених урядом СРСР на відновлення народного господарства, лише 5 частина призначалася для економіки України.

Відновлення *народного господарства* України почалося з паливно-енергетичного комплексу /у Донбасі оновлено 54% шахтного фонду, в результаті розробка вугілля склала 43,3% довоєнного рівня/; у 1944 р. почали виплавляти сталь і виробляти прокат найбільші металургійні заводи України; інтенсивно поновлювалася машинобудівна галузь; житловий фонд і комунальне господарство відновлювалися поволі. Україна стала, по суті, прифронтовою матеріально-технічною базою армії.

Перший післявоєнний п'ятирічний план (1946-1950 років) заклав відновлення народного господарства України на новій технологічній основі: заводи вугільного, металургійного, енергетичного устаткування, паровозо- і вагонобудівні, підприємства сільськогосподарського машинобудування і хімічної промисловості, цукрові заводи, залізничні вокзали, річковий і морський транспорт, 30 доменних печей і копалень Кривого Рогу. Будувалися і нові заводи: Запорізький трансформаторний, Харківський підшипниковий, Вінницький інструментальний і інші.

У 1951 році було відновлено довоєнні масштаби виробництва чавуну, сталі, коксу. Україна зайняла одне з провідних місць в Європі з виробництва чорних металів. У паливній промисловості створено нові галузі – газову, буровугільну. Розширилася мережа газопроводів, побудований газопровід Дашава – Київ. У структурі палива переважало вугілля (90%).

У *машинобудуванні* зріс парк верстатів у 2 р.; збільшилося виробництво спеціалізованих автоматів, напіваавтоматів, автоматичних ліній; розвивалося виробництво машин для важкої промисловості, будівництва, транспорту, сільського господарства; почала розвиватися авіаційна промисловість /Київський авіаційний завод/.

У *легкій промисловості*: створено виробництво шовкових і тонкосуконних тканин, капронових панчіх. Але виробництво легкої і харчової промисловості не досягло довоєнного рівня (відповідно 79% і 80%). Однією з причин було обмеження асигнувань і розподіл їх на відновлення невеликих підприємств.

Почалася індустріалізація Західноукраїнських областей /розширення старого виробництва, розвиток нових галузей: виробництво автобусів, радіоапаратури/.

Основним джерелом *інвестицій* були внутрішні резерви /репарації з Німеччини були невеликі/. За 1946-1950 роки в промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок України було вкладено 4,9 млн. рублів інвестицій, а з урахуванням кооперативних підприємств і колгоспів – 7,1 млн. рублів /інвестиції на 85,7% йшли у важку промисловість/.

За 1951-1958 роки промислова продукція України щорічно збільшувалася на 12,3%; національний доход – на 11,7%; за 1959-1965 роки – відповідно на 8,8% і 7%. За 1951-1965 роки було побудовано 1960 крупних підприємств. У структурі суспільного виробництва в 1960 р. частка промисловості складала 47,9%, сільського господарства – 29,1%, транспорту і зв'язку – 4,7%, будівництва – 8,2%, торгівлі – 11,1%. Темпи розвитку галузей групи "Б" відставали від групи "А". Частка засобів виробництва в загальному об'ємі виробництва виросла з 62% в 1940 р. до 72,4% в 1965 р.

Розвиток промисловості відбувався на основі підвищення рівня технічної оснащеності. З другої половини п'ятдесятих років було розпочато механізацію і автоматизацію виробничих процесів. Зросла продуктивність праці.

У кінці 50-х рр. почалася реконструкція залізничного транспорту на основі електрифікації і застосування теплової тяги /з 1954р. цей вид транспорту став рентабельним/. У географії промисловості з'явилися нові промислові центри: Кременчук, Херсон, Рівно, Чернівці та ін.

Разом з тим посилилася диспропорція між важкою і легкою промисловістю /інвестиції у галузі легкої промисловості складала 12%-15% всіх промислових капіталовкладень/. Хронічно не вистачало споживчих товарів.

Середина п'ятдесятих років стала періодом кризи старої системи управління і планування, що гальмувала економічний розвиток. Наслідком реформи 1957 року стала передача керівництва промисловістю "раднаргоспам" економічних районів, які управляли на своїй території. Основним методом планування залишався балансовий, почали застосовувати економіко-математичні методи і моделі. На території України було створено одинадцять економічних районів, а до 1960 року – ще три. Майже вся промисловість республіки була підпорядкована Раді Міністрів УРСР.

Недоліки централізованого підходу: 1) зростання матеріаломісткості продукції /загальна вартість ненормованих ресурсів досягла 75% матеріальних витрат на виробництво продукції/; 2) будівництво "престижних" споруд, які були малорентабельні і шкідливі для навколишнього середовища і здоров'я людей /рукотворні "моря" на Дніпрі, "найкрупніші" у Європі Придніпровська, Змеєвська, Бурштинська ТЕС тощо/; 3) криза в сільському господарстві викликала чергової зміни системи його управління на початку 80-х, розробку Продовольчої програма в 1982 р., перебудову управління сільським господарством і розвиток АПК в 1986 р.

В четвертому питанні слід проаналізувати період 70-80-х років, протягом якого індустріальний рівень сільського господарства підвищувався за рахунок електрифікації, меліорації і хімізації. У 1985 р. функціонувало 96 виробничих агропромислових, сільськогосподарських і науково-виробничих об'єднань. Україна в цілому забезпечувала власні потреби в продовольчій продукції /частка ввезення складала 2%/ . Проте аграрний сектор залишився економічно слабкою, запущеною частиною господарства.

Загальний рівень життя в Україні підвищувався дуже поволі. Виробництво споживчих товарів не забезпечувало запитів населення і компенсувалося за рахунок імпорту. Відставали від потреб населення сфера послуг, торгівля, громадське харчування.

Україна вивозила свої товари більш, ніж в 50 країн. У структурі імпорту головне місце займали машини і промислове устаткування. Економічне співробітництво здійснювалося з розвиненими країнами: Австрією, Нідерландами, Францією США, Японією і ін. Вони отримували з України промислову продукцію, сировину і матеріали. У

зовнішньоекономічних відносинах Україна мала пасивне сальдо. Причина – продукція мала початковий і середній ступінь обробки, тому і оцінювалася дешево.

Тотальне одержавлення власності і господарювання породжувало: 1) хронічний товарний дефіцит; 2) жорстку централізацію /95% підприємств належало центру/; 3) деформацію ринкових відносин; 4) низьку активність людей, занепад підприємництва і цивілізованої конкуренції; 5) деструктурованість економіки /переважали галузі групи "А"/.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991р. поставило перед суспільством нові завдання: 1) будівництва демократичної держави; 2) створення могутньої ринкової економіки; 3) національного і культурного відродження; 4) інтеграції в світову спільноту, налагодження міжнародних відносин.

"Основні напрями економічної політики в умовах незалежності" прийняті Верховною Радою України /жовтень 1991 р./ передбачали: 1) структурну перебудову господарства; 2) конверсію оборонної промисловості; 3) перерозподіл матеріальних і трудових ресурсів на користь тих галузей, які забезпечують населення споживчими товарами; 4) закриття нерентабельних підприємств, переорієнтацію машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектора, легкої і харчової промисловості; 5) активне проведення регіональної господарської політики.

"Основи національної економічної політики України" прийняті Верховною Радою України /березень 1992 р./ уточнювали, що Україна залишається в СНД, але виходить з рублевої зони.

Нажаль, документи, прийняті Верховною Радою, ухвали і укази Уряду не забезпечили швидких ефективних результатів.

Затяжна економічна криза в економіці України /1991-1998 рр./ характеризувалася: 1) найбільшим в світі злетом інфляції – на 10155% /1993 р./; 2) значним скороченням ВВП і ВВП на душу населення; 3) розладом фінансово-кредитної і грошової систем; 4) платіжною кризою; 5) спадом інвестиційної діяльності; 6) падінням життєвого рівня населення.

Уповільнити темпи спаду виробництва вдалося у другій половині 1995р. У 1996 році вдалося більш-менш стабілізувати грошовий обіг, понизити темпи інфляції. Однак зупинити кризу не вдалося.

Головні причини економічної кризи – успадковані від СРСР структура і спеціалізація української економіки, а також істотні прорахунки економічного і політичного характеру:

- 1) Україна виробляла близько 20% кінцевого продукту колишнього СРСР. У 1990 році частка міжрегіональної торгівлі в загальному об'ємі української торгівлі складала 82,1%, тобто Україна залежала від зовнішньоекономічних відносин більше, ніж інші країни;
- 2) більшість підприємств були орієнтовані на споживання нафти і газу з Росії, Туркменістану і Казахстану, що укріпило залежність України від цих країн;
- 3) орієнтованість економіки на потреби ВПК (військово-промислового комплексу); оборонна промисловість СРСР мала в Україні 700 підприємств;
- 4) Україна, як і всі радянські республіки, мала високо монополізовану економіку з високим ступенем адміністративного регулювання господарських процесів.

Семінарське заняття 12

Функціонування національних господарств у системі глобальної економіки (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.)

План

- 1.Глобалізація та інформаційне суспільство.
- 2.Еволюція моделей економічного зростання у 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст.
- 3.Сучасний інституціоналізм та зростання його значення під впливом змін у

господарській практиці.

Методичні рекомендації

Перше питання необхідно розпочати з визначення поняття «глобалізація». Глобалізація є сучасним етапом розвитку світового господарства. В еволюції останнього виділяються такі етапи:

1. *Етап світової торгівлі.* Починається в період географічних відкриттів 15-16 століть, шляхом формування господарських зв'язків між країнами. Для нього характерні: абсолютне домінування зовнішньої торгівлі в міжнародних економічних зв'язках; нерівноправність відносин й нееквівалентність обміну; відсутність стійких зв'язків та правової основи регулювання міжнародних економічних відносин; використання насилля у міжнародних відносинах. В результаті розвитку торгівлі починає складатися міжнародний поділ праці. Виникає спеціалізація, в основі якої лежить, перш за все, нерівномірність розміщення природних ресурсів і специфіка кліматичних умов.

2. *Етап іноземних інвестицій* починається з другої половини 19 століття. Його відмітними особливостями є активний розвиток іноземного інвестування; удосконалення форм світової торгівлі. Новими об'єктами купівлі-продажу стають інтелектуальна власність (патенти, ліцензії), ноу-хау, інформація тощо; виникнення нових форм зовнішньоекономічних зв'язків – міжнародна міграція робочої сили, науково-технічне співробітництво та ін.

3. *Етап економічної інтеграції.* Починається з середини 20 століття. Економічна інтеграція – це процес взаємного переплетення виробничих процесів різних країн, що вимагає проведення узгодженої політики. Серед її ознак можна виділити: активний розвиток виробничої діяльності за кордоном на основі вертикальної і горизонтальної інтеграції; створення міжнародних економічних організацій, координуючих діяльність суб'єктів різних країн з досягнення загальних цілей; виникнення глибоко інтегрованих регіональних об'єднань країн.

4. *Етап глобалізації* (з другої половини 80-х років 20 століття). Якщо економічна інтеграція має переважно регіональний характер, то глобалізація стає планетарним явищем. Основні *ознаки глобалізації*: 1) загальна економічна залежність народних господарств країн світу; 2) зближення національних рівнів цін на найважливіші товари /особливо енергоносії і сировину/; 3) формування світових ринків інвестиційних ресурсів; 4) створення світової інфраструктури фінансових ринків. Це породжує можливість швидкого перетікання фінансових ресурсів з однієї країни в іншу, створюючи загрозу експорту фінансових потрясінь. Свідомство тому фінансові кризи 1997-1999 рр.; 5) визнання абсолютною більшістю країн загально людських цінностей як пріоритетних.

Об'єктивну *основу глобалізації* формує інтернаціоналізація виробництва, логіка розвитку продуктивних сил.

Передумови глобалізації: 1) інформаційна революція що забезпечила технічну базу для створення глобальних інформаційних мереж; 2) інтернаціоналізація капіталу і посилення конкурентної боротьби на світових ринках; 3) дефіцит природних ресурсів і загострення боротьби за контроль над ними; 4) демографічний вибух; 5) посилення техногенного навантаження на природу і розповсюдження зброї масового ураження, що збільшує ризик загальної катастрофи.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. 20 ст. американський економіст *Ф. Махлун* та японський дослідник *Т. Умесао*, проаналізувавши еволюцію людства з позиції прогресу знання, висунули тезу про становлення "інформаційного суспільства". Теорія інформаційного суспільства відобразила велике поширення у розвинених країнах нових інформаційних технологій, виокремлення комплексу інформаційних галузей в окремий сектор, розвиток інформаційної індустрії, інформаційної інфраструктури, інформаційного бізнесу, електронної комерції тощо.

Ознаки інформаційного суспільства з позиції довгострокових тенденцій економічного розвитку, та технологічного прогресу: 1) перетворення інформації на найважливіший економічний ресурс, що має глобальний характер і забезпечує підвищення ефективності, зростання конкурентоспроможності та інноваційний розвиток суб'єктів господарювання; 2) зростаючий вплив інформації на всі сфери людської життєдіяльності, перетворення її на предмет масового споживання населення; 3) інтенсивне формування інформаційного сектора економіки, який займає домінуючі позиції в новому суспільстві; 4) перетворення інформаційної сфери на фундамент, основу всіх видів економічної діяльності.

У 80 рр. 20 ст. акцентується увага на пріоритетності інтелектуальної діяльності та знань, тобто інформації, яка засвоєна людиною, у концепціях "економіки, заснованої на знаннях" /Д. Куа, Р. Кроуфорд, Г. Сакайя, Дж. Ходжсон та ін./.

Основними ознаками нового суспільного устрою є:

1) *заміщення праці знаннями, пріоритетність інтелектуальних, а не технічних навичок, перетворення економіки в систему, що функціонує на основі обміну та оцінки знань;*

2) *заміна трудової діяльності новим типом активності, заснованої на творчості;*

3) *перетворення суспільного виробництва в інноваційне, яке базується на використанні нових знань (або новому використанні знань), втілених у нових комбінаціях виробничих факторів, що уможливорює отримання інтелектуальної ренти та нових конкурентних переваг;*

4) *перехід від технократичного до антропоцентричного принципу організації виробництва на основі відмови від авторитарного управління, жорсткого контролю над "частковим" виробником як додатком машини з метою активізації, розширення функцій учасників виробничого процесу як "універсальних" працівників, здатних здійснити верифікацію, оцінку та творчий синтез інформації;*

5) *деструкція основ приватнокапіталістичного привласнення на основі формування власності на інформацію та знання, яка "кидає виклик межах виключної та індивідуальної власності", унеможливаючи відокремлення капіталу від праці та породжуючи плюралістичні соціально-економічні відносини нової якості;*

6) *прихід на зміну "людині економічній" багатовимірної "людини творчої", формування нових пріоритетів розвитку особистості на основі відмови від максимізації матеріального добробуту на користь розвитку духовних потреб, самоствердження через засвоєння і використання нової інформації та знань;*

7) *утвердження прозюмеризму, за якого стираються відмінності між вільним та робочим часом, оскільки виробнича діяльність на основі творчої праці стає формою безпосереднього задоволення духовних потреб особистості, спрямованих на саморозвиток, самовдосконалення та самовираження;*

8) *формування нового типу економічної влади, за якого відношення до засобів виробництва перестає бути вирішальним фактором впливу у суспільстві та суспільним привілеєм, оскільки істинна влада знаходиться у процесі осмислення інформації, а не в певній посаді, управлінській функції;*

9) *утвердження знання та інформації як стратегічних ресурсів, які на відміну від традиційних не мають ознак вичерпності та рідкості. Основною умовою, яка лімітує використання цих ресурсів, стають специфічні якості людини, пов'язані з наявністю або відсутністю здатності до інтелектуальної активності як форми накопичення, переробки і генерації нових знань.*

Нині інформаційні технології перетворилися на найдинамічнішу галузь світової економіки з 8-відсотковим щорічним зростанням. Їх частка у ВВП провідних країн світу перевищує 10 %. Обсяг світового ринку інформаційних технологій становить близько 1 трлн. дол.

Розгляд другого питання рекомендованого розпочати з аналізу "нової" класичної макроекономіки, заснованої на теорії раціональних очікувань засновниками якої є Т. Сарджент і Р. Лукас.

Т. Сарджент (1934 р.н.). Старший науковий співробітник Гуверовського інституту Стенфордського університету. *Головні твори*: "Макроекономічна теорія", "Раціональні очікування і інфляція", "Динамічна макроекономічна теорія".

Основні положення теорії раціональних очікувань: 1) в економіці існує природний рівень безробіття – якийсь рівноважний рівень безробіття, до якого економіка прагне повернутися (ідея М. Фрідмена); 2) всі відхилення від цього природного рівня випадкові, тобто системний зв'язок між ними і якими-небудь значущими економічними показниками відсутній по тій простій причині, що економічні агенти беруть до уваги політику, що проводиться урядом, унаслідок чого очікування і можуть бути названі "раціональними"; 3) зміна політичного курсу уряду може позначитися лише на номінальних, а не на реальних змінах економічних показників.

Монетарне посткейнсіанство /*Я. Крегель, А. Ейхнер, Б. Моор*/ основну увагу приділяє грошовим аспектам відтворення, а також ролі очікувань та фактору невизначеності якості умов формування рівня попиту;

Калецькіанське посткейнсіанство /засновник *М.Калецький*/ запропонувало свою теорію ефективного попиту, теорію "накидки", концепції монополізації.

Неорікардіанське посткейнсіанське /*Дж.Акерлоф, Дж.Стіглець*/ аналізує ринки товарів через призму "витрат меню" та недосконалої конкуренції, опрацювало теорію "імпліцитних контрактів" (зовнішніх контрактів), "пошуку ефективної заробітної плати", концепцію інсайдерів та аутсайдерів.

Нове кейнсіанство /*П.Сраффа*/ формує довгострокову теорію ефективного попиту на основі теорії вартості Сраффи. Фактори ринкової рівноваги за цим напрямом – це виробництво і розподіл доходів.

Д. Норт (1920 р.н.). Один з видавців "Journal of Economic History", член Американської академії мистецтв і наук з 1987р. *Головний твір*: "Інститути, інституційні зміни і функціонування господарства". *Основні ідеї*: 1) інструмент аналізу – аналітичний апарат нової інституційної економічної теорії і, зокрема, економічна теорія трансакційних витрат; 2) інститут – правила гри в суспільстві, створені людьми обмеження, які надають форму людським взаємодіям і структурують стимули в області політичного, соціального і економічного обміну; 3) інститути створюють передбачене соціальне середовище, упорядковують розподіл інформації, сприяють ефективнішому і цілеспрямованому використанню матеріальних ресурсів завдяки економії на трансакційних витратах, в першу чергу витратах на вимірювання і пошук інформації; 4) правові норми і політичні дії в ході історичного розвитку аналізуються з погляду порівняльної економічної ефективності, з використанням апарату досліджень процесів торгу і теорії ігор.

Радикальна політекономія: 1) розвиває теорію економічної експлуатації робітників і економічної стагнації суспільства; 2) зосереджує увагу на соціально-економічних проблемах, таких як взаємовідносини між споживачами і виробниками, загострення суперечностей між ними (*П.Баран, П.Суїзі, Е.Мандел*); 3) аналізує соціально-економічні проблеми впливу людини на зовнішнє середовище, відчуження від процесу праці, дегуманізацію (*Ч.Міллс, Г.Макрузе, Е.Фромм*).

П.Суїзі. Досліджував монополістичну конкуренцію і обґрунтував "ламану" криву попиту для олігополії; запропонував інтерпретацію Марксистської теорії криз в розрізі "недостатнього споживання"; розглядав кейнсіанське управління попитом як життєво важливий клапан для капіталізму.

Соціал-демократична теорія націлена на пошук шляхів розв'язання соціально-економічних суперечностей сучасного суспільства, через підвищення ефективності державного регулювання економіки та соціальної сфери. Розробляються механізми подолання суперечностей між працею та капіталом (*К.Шумахер*), вирішення екологічних

проблем (Ф.Фартманн) та підвищення рівня соціального забезпечення широких верств населення (Н.Вичорек, В.Майснер).

Третє питання рекомендовано розпочати з аналізу інституційно-соціологічного напрямку. *Ф.Пєрру: Особливості поглядів:* 1) ідея соціального контролю над виробництвом шляхом планування; 2) пошук шляхів вирішення соціальних проблем суспільства; 3) рекомендації щодо подолання економічної відсталості "третьох" країн; 4) критика економічної теорії за відрив теоретичних моделей від реальної практики, наголос на посиленні прагматичної функції економічної науки.

Трансформаційний інституціоналізм. Історичні умови: 1) зміни у відносинах власності і управління: формування колективних форм власності, коли акціонерами стають наймані робітники, зосередження функцій управління в руках виробничої інтелігенції; 2) перехід від суспільства, основною метою якого є максимізація прибутку, до суспільства задоволення потреб широких верств населення.

Г. Мінз. Головний твір: "Корпоративна революція в Америці" (1962р.). Основні ідеї. Концепція "колективного капіталізму": сучасне суспільство за своєю сутністю є колективним: 1) корпорації об'єднують сотні тисяч акціонерів і наймають сотні тисяч робітників; 2) корпорації створюють і використовують високотехнологічне обладнання і забезпечують потреби мільйонів споживачів у товарах; 3) має місце "дифузія капіталу" – відокремлення управління і контролю над виробництвом від власності на капітал.

А. Берлі. Головні твори: "Влада без власності" (1959р.); "Американська економічна республіка" (1963р.). Основні ідеї. Теорія "народного капіталізму": сучасний американський капіталізм є народним в силу наступних обставин: 1) зміна приватної власності на колективну у формі акціонерної; 2) перехід функцій контролю над власністю до органів народу - найманих менеджерів; 3) наявність розвиненої демократії; 4) можливість використання передових досягнень НТП; 5) державне регулювання монополізму, циклічного характеру розвитку, розподілу доходів.

Д. Кларк. Головний твір: "Конкуренція як динамічний процес" (1961р.). Основні ідеї: 1) розрізнув приватні і суспільні витрати виробництва і проаналізував фактори, що впливають на зведення їх до єдиної основи, зокрема, зменшення негативних "зовнішніх ефектів" у соціальному і природному середовищі; 2) виділив комерційну і соціальну ефективності, розуміючи під першою ефективність приватного підприємства у створенні прибутку, а під другою – ефективність економічної системи у створенні "соціальних цінностей"; 3) основним засобом підтримання стійкості і ефективності економічного механізму вважав систему соціально-ліберального планування.

Технологічний детермінізм. Загальна характеристика: 1) науково-технічна революція вважається головним фактором еволюційного оновлення суспільства. Наука і техніка – автономні сили, що визначають характер економічного і соціального розвитку; 2) економічне зростання отожднюється з економічним прогресом, а останній – з суспільним прогресом в цілому; 3) джерелом економічного прогресу є крупні корпорації, а носієм нової системи цінностей – "техноструктура"; 4) з позиції технократизму розглядаються економічні кризи, безробіття, заробітна плата і зрушення у соціальній структурі суспільства.

У. Ростоу. Головні твори: "Стадії економічного зростання" (1960р.), "Політика і стадії зростання" (1971р.). Обґрунтовував: шість стадій історичного розвитку людського суспільства: традиційне суспільство, перехідне суспільство, стадія підйому, стадія швидкого зростання, століття високого масового споживання або сучасне суспільство, стадія "якості життя" – етап пошуку шляхів якісного поліпшення умов життя людини.

Д. Гелбрейт. Головні твори: "Нове індустріальне суспільство" (1969р.), "Теорії та цілі суспільства" (1973). Основні ідеї: Модель нового індустріального суспільства, для якого є характерним: 1) основа розвитку суспільства в умовах НТР - інститут крупних корпорацій, "плануюча система"; 2) переміщення реальної влади в корпораціях від власників капіталу до техноструктури, яку складає інженерно-технічний персонал;

3) зміна цільового спрямування виробництва з максимізації прибутку до підтримання постійного економічного зростання; 4) наявність проблем макроекономічного характеру /неефективність використання ресурсного потенціалу, інфляція, милітаризація/, що знижують регулюючу роль ринкового механізму і потребують планування.

Л. Хейлбронер. Головні твори: "Межі американського капіталізму" (1966р.); "Між капіталізмом і соціалізмом" (1970р.). Основні ідеї. Регульований розвиток і суспільний прогрес, пов'язує з адаптаційною перебудовою інституціональної системи. Адаптаційний механізм має бути побудованим за принципом соціальної згоди, функції побудови механізму мають бути покладені на державу. Необхідно забезпечити стаціонарне економічне середовище; гуманізм в розподілі праці і організації виробництва, вибір відповідної техніки та технології; розширення використання методів та інструментів планування.

Д. Белл. Головні твори: "Кінець ідеології" (1960р.), "Перехід до постіндустріального суспільства" (1973р.). Основні ідеї: 1) характеризує становлення нового соціально-економічного типу суспільства – постіндустріального суспільства під впливом науково-технічної революції; 2) формує ознаки постіндустріального суспільства: відхід традиційної приватної власності на засоби виробництва і капітал на другий план; пріоритет отримують інформація, теоретичні знання та відповідні їм форми власності; заміна машинної технології на інтелектуальну, вихід на передній план проблем організації науки, а не корпоративного капіталу; виникнення безкласової спільноти людства на основі високих знань і кваліфікації.

О. Тоффлер. Головні твори: "Шок майбутнього" (1970р.), "Третя хвиля" (1981р.), "Передбачення і перспективи" (1988р.). Основні ідеї: 1) звернув увагу на бурхливий розвиток науки і техніки /"суперіндустріальна" революція/ в умовах переходу до "суперіндустріального" суспільства, в якому: посилюється оновлення явищ повсякденного життя; самознищується власність у будь-яких формах прояву і разом з нею – поділ суспільства на класи; настає ера загального добробуту, максимізація прибутку втрачає сенс, переходячи в максимізацію психологічної задоволеності; 2) висунув теорію суспільства "третьої хвилі" як варіанту інформаційного суспільства, для якого характерні: наявність нової енергетичної і технічної бази розвитку інформації; поліпшення умов праці; всебічна влада корпорації; зниження регулюючої ролі держави.

Семінарське заняття 13 *Економіка незалежної України*

План

1. Державна економічна політика, її роль у становленні ринкової економіки в Україні.
2. Ринкова трансформація економіки України, її результативність.

Методичні рекомендації

Аналіз першого питання рекомендовано розпочати з аналізу передумов – глибоких перетворень в економічному житті суспільства при переході від тотально-планової до ринкової економіки. Саме ці докорінні зміни в економічному, суспільному і політичному житті країни обумовлюють ті проблеми, навколо яких зосереджується творчий пошук вітчизняних науковців.

Коло наукових проблем, над вирішенням яких працюють українські учені-економісти: 1) кінцева мета докорінних перетворень в економічному суспільному і політичному житті країни; 2) ефективні напрямки і проблеми трансформації вітчизняної економіки в ринкову; 3) структурна перебудова народного господарства і джерела інвестиційного процесу; 4) шляхи забезпечення фінансово-кредитної стабілізації; 5) досягнення продовольчої безпеки і забезпечення розвитку сільського господарства України.

Лукінов І., Чухно А. *Основні ідеї*: 1) перехід до ринкової економіки треба здійснювати без різких заходів на основі поступової трансформації сучасних економічних відносин в ринкові; 2) відродження економіки України треба базувати на розвитку власного внутрішнього ринку за рахунок підвищення платоспроможності товаровиробників і споживачів; 3) основою структурної перебудови народного господарства може стати тільки посилення інвестиційного процесу; 4) інвестиції в економіку мають бути мобілізовані за рахунок внутрішніх джерел /амортизація, накопичення прибутку підприємств, кошти держави, кредитні ресурси комерційних банків і т.ін./; 5) занадто жорстка монетарна політика /шляхом штучного обмеження грошей в обігу/ блокує інвестиційний процес і перешкоджає структурній перебудові народного господарства.

Геєц В., Кваснюк Б. *Основні ідеї*: 1) перебудова економіки можлива тільки на основі посилення інвестиційного процесу; 2) практика фінансування інвестиційних та інноваційних проєктів за рахунок зовнішніх позик є вимушеною, але не виправданою. Необхідно посилювати національні інвестиційні джерела; 3) у грошовому регулюванні необхідно поступово переходити від стримування грошової маси до її помірному розширенню.

Покритан А. *Основні ідеї*: 1) на кінець 90-х років завершується формування тільки передумов для розвинутих ринкових відносин, саме ж становлення розвинутого ринкового господарства почнеться вже за межами 2000 року; 2) особливість перехідного періоду в Україні – значна руйнація продуктивних сил, на базі якої виникли і існують економічні відносини, притаманні ранньому капіталізму і навіть докапіталістичним формам життя. Ці відносини суттєво гальмують становлення розвинутих ринкових відносин; 3) процес приватизації, який здійснюється в Україні, є лише формою первісного нагромадження капіталу; 4) головним напрямком становлення ринкової економіки є інтенсифікація інвестиційного процесу, на базі формування капіталу як реального явища.

Пахомов Ю. *Основні ідеї*: 1) при відсутності соціального замовлення перетворююча функція економічної теорії підміняється апологетичною; 2) досліджував розвиток теорії товарно-грошових відносин при соціалізмі; 3) обґрунтував висновок про необхідність створення в країні економічних і правових умов для зміни існуючих виробничих відносин; 4) підкреслював зв'язок між наростанням процесів одержавлення економіки й розвитком відчуження працівника від реального розпорядження загальнонародною власністю.

Рибалкін В. *Основні ідеї*: 1) використовував плюралістичні методи при вивченні предмету економічної теорії; 2) вважав, що відносини власності /у т.ч. й соціалістичної/ опосередковуються товарно-грошовими відносинами; 3) товарно-грошові відносини пов'язував з економічними методами управління національною економікою.

Черняк В. *Основні ідеї*: 1) виділив групи причин існування догматизму в політекономії соціалізму; 2) узагальнив можливості аналізу системи економічних відносин на основі рівнів власності, фаз відтворення, суб'єктів власності; 3) доводив, що економічна теорія має не лише досліджувати суть економічних законів, а й виробляти форми та методи їх використання; 4) відносини власності мають складну ієрархічну структуру, містять елементи й зв'язки різних рангів, постійно оновлюються, виступають процесом; 5) соціально-економічні труднощі пов'язував з відсутністю персоніфікації та індивідуалізації відносин власності; 6) вважав, що у межах державної власності можлива сукупність різних форм господарювання – сімейної, кооперативної, орендної та акціонерної.

Аналіз другого питання рекомендовано розпочати з прийняття Акту про державну незалежність України 24 серпня 1991р., що започаткувало ринкову трансформацію української економіки.

Основними напрямками ринкової трансформації вітчизняної економічної системи є: роздержавлення й приватизація; конверсія військового виробництва; лібералізація

зовнішньоекономічних зв'язків; реформи: аграрна, податкова, адміністративна, банківська, грошова; інтеграція економіки України у світовий економічний простір.

Подолання тривалої кризи і вихід на траєкторію сталого економічного зростання вимагає впровадження антикризових заходів у передбачених напрямках:

- 1) проведення структурних реформ в економіці;
- 2) пошук ресурсів нафти і газу, альтернативних російським, враховуючи складну ситуацію із забезпеченням країни енергоресурсами;
- 3) зміни у податковій системі країни;
- 4) залучення в економіку країни нових інвестицій /для цього необхідно створити єдину для всіх інвесторів законодавчу базу/;
- 5) здійснити конверсію виробництва;
- 6) проведення адміністративної реформи в Україні;
- 7) створення умов для розвитку малого і середнього бізнесу;
- 8) проведення структурних реформ в агропромисловому комплексі;
- 9) реформування системи соціального захисту населення;
- 10) перебудова зовнішньоекономічної політики, економічне співробітництво в межах СНД, розвиток двосторонніх відносин з новими незалежними державами; економічне співробітництво з державами Європейського Союзу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте основні відмінні риси предмета історії економічних вчень від предметів інших фундаментальних економічних наук.
2. Сформууйте зв'язки історії економічних вчень, економічної історії та економічної теорії.
3. Розкрийте особливості методів історії економіки та економічної думки.
4. Подумайте, що можна вважати основною рушійною силою розвитку і зміни економічних ідей, теорій, концепцій. Чому одні теорії за своїм значенням виходили далеко за рамки свого часу, а інші існували лише в період, в якому безпосередньо були створені?
5. Періодизація економічної історії в межах "Історія економіки та економічної думки".
6. Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства, їх характеристика.
7. Дайте порівняльну характеристику економічним поглядам, що панували у країнах Стародавнього Сходу і античної Греції.
8. Основні центри стародавніх цивілізацій та характерні риси їх економічного розвитку.
9. Поясніть, чому саме Аристотель вважається першим мислителем, що здійснив спробу визначення вартості товару.
10. В чому вбачається специфіка економічної думки у Стародавньому Римі? Що лежить в основі розбіжностей поглядів на організацію рабської праці Катона та Варрона?
11. Наведіть аргументи авторів економічних ідей і концепцій Давнього Світу, що відстоювали пріоритет натурального виробництва і засуджували розширення товарно-грошових відносин.
12. В чому особливості моделей ідеальної держави Платона і Аристотеля.
13. Виділіть основні риси економічної думки в середні віки на арабському Сході. Поясніть сутність концепції "соціальної фізики" Ібн-Хальдуна.
14. Основні риси феодального господарства.
15. Які методологічні принципи використовували у своїх економічних концепціях ранні та пізні каноністи? Наведіть приклади історичної аналогії в тоталітарних державах ХХ століття.
16. Порівняйте тлумачення основних економічних категорій в періоди раннього і пізнього канонізму. Як вони формулюються в сучасній економічній літературі?
17. Визначте економічний зміст теорії "справедливої ціни" Ф.Аквінського. В чому полягає її значення?
18. Складіть порівняльну характеристику теорій соціально-економічного устрою суспільства Т.Мора і Т.Кампанели.
19. Феодальне місто, його виникнення та економічна роль. Переростання ремесла у дрібнотоварне. Внутрішня та зовнішня торгівля.
20. Формування централізованих національних держав в Західній Європі. Особливості економічного розвитку Франції, Англії, Німеччини.
21. Що таке меркантилізм? Які історичні передумови зумовили його виникнення? В чому полягає відмінність між меркантилізмом як політикою і економічним вченням?
22. Найважливіші географічні відкриття кінця XV-XVI ст. Їх передумови і економічні наслідки.
23. Розкрийте сутність концепції національного багатства і шляхів його зростання у поглядах ранніх та пізніх меркантилістів.
24. Порівняйте тлумачення сутності грошей та їх функцій в періоди раннього та пізнього меркантилізму. В чому полягає сутність псування національної монети і до яких наслідків воно може привести економіку країни?
25. Викладіть історичні особливості меркантилізму в Англії, Франції, Росії та Україні.
26. Сформулюйте кількісну теорію грошей, що виникла в концепціях меркантилізму.

Які ідеї меркантилістів набули важливого значення за межами епохи, в якій формувалась і розвивалась доктрина меркантилізму?

27. Особливості процесу первісного нагромадження капіталу у провідних країнах світу - Англії, Нідерландах, Франції, Німеччини, США.

28. Становлення та розвиток мануфактурного виробництва в Європі.

29. Буржуазні революції в Європі та США. Їх економічні та фінансові програми.

30. Передумови промислової революції. Промисловий переворот, його джерела, напрямки, та соціально-економічні наслідки.

31. Які соціально-економічні передумови зародження класичної політекономії? Охарактеризуйте протилежну сутність і спрямованість принципів протекціонізму.

32. Виділіть критерії періодизації еволюції класичної школи, що зустрічаються в сучасній економічній теорії.

33. Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині, США.

34. Проаналізуйте, як змінювались погляди на сутність вартості в межах ранньої класичної політекономії.

35. Дайте оцінку внеску В.Петті розвиток класичної політекономії. Наскільки відповідає його тлумачення ренти і ціни землі сучасним поглядам на дані категорії?

36. Охарактеризуйте погляди П.Буагільбера на проблему ролі держави в економічній системі суспільства.

37. Сутність фізіократії. Які особливості притаманні вченню фізіократів? В чому полягає зміст концепції "природного порядку" Ф.Кене? Розкрийте зміст його вчення про "чистий продукт".

38. Як представляв собі Ф.Кене механізм кругообігу господарчого життя країни. В чому полягає історико-економічне значення та які недоліки його теорії відтворення?

39. Які економічні ідеї А.Тюрго вказують на його прихильність вченню фізіократів В чому новизна теорії класів даного вченого Наскільки відповідають визначенням сучасної економічної науки тлумачення А.Тюрго категорій "багатство", "заробітна плата", "прибуток", "позичковий відсоток", "ціна"?

40. Розкрийте особливості предмета дослідження А.Сміта. Вкажіть причини та наслідки застосування А.Смітом подвійної методології, економічного аналізу.

41. Поясніть, в чому вбачає А.Сміт фактори зростання багатства нації. Як він формулює сутність продуктивної і непродуктивної праці? Яка роль цієї теорії в економічній науці?

42. Порівняйте теорії відтворення Ф.Кене і А.Сміта та розкрийте сутність виразу "догма Сміта".

43. В чому полягає сутність концепцій А.Сміта про "економічну людину" і "невидиму руку"? Що розумів автор під останньою?

44. Складіть порівняльну характеристику поглядів А.Сміта і Д.Рікардо на проблему участі країн у зовнішній торгівлі.

45. Проаналізуйте, в яких історичних умовах сформувалось економічне вчення Д.Рікардо. Як автор формулює головну мету політичної економії? Яку методологію застосовує?

46. Наведіть погляди Д.Рікардо на основні категорії політичної економії. В чому полягає розбіжність поглядів автора з їх тлумаченням у А Сміта?

47. Дайте оцінку висловлюванням Д.Рікардо про тенденцію заробітної плати та прибутку до зниження в умовах вільної конкуренції.

48. Складіть порівняльну характеристику поглядів В.Петті та Д.Рікардо на проблеми земельної ренти. Чим зумовлене положення Д.Рікардо про те, що "рента не є складовою частиною ціни товарів"?

49. Складіть порівняльну характеристику поглядів В.Петті та Д.Рікардо на проблеми земельної ренти. Чим зумовлене положення Д.Рікардо про те, що "рента не є складовою частиною ціни товарів"?

50. Дайте оцінку теорії капіталу, що відносяться до ранньої та зрілої класичної політичної економії.
51. Обґрунтуйте погляди Ж.Прудона на сутність власності. В чому полягає значення даної концепції?
52. Дайте оцінку творчості Ш.Сімонді як критика економічної ортодоксії класичної школи.
53. Які основні ідеї книги Т.Мальтуса "Дослідження про закон народонаселення" і в чому їх значення для економічної науки? Визначте, який із законів, відкритих автором даної роботи став одним із основних постулатів сучасної мікроекономіки?
54. З'ясуйте, в чому полягає взаємозв'язок "закону спадної родючості землі" і "залізного закону заробітної плати" Т.Мальтуса.
55. Теорія відтворення Т.Мальтуса. Чому Дж.М.Кейнс вважав Т.Мальтуса одним із попередників своєї концепції безкризового економічного розвитку?
56. В чому сутність і основні положення "закону Сея"? Обґрунтуйте, використовуючи логіку автора, вираз "Пропозиція породжує свій власний попит".
57. Розкрийте загальні положення теорії трьох факторів виробництва Ж.Б.Сея і витрат виробництва Т.Мальтуса. Чи правомірне тлумачення Ж.Б.Сея походження доходів підприємця?
58. Проаналізуйте, як змінювалися погляди на джерела диференційної ренти в межах класичної політекономії.
59. Складіть порівняльну характеристику поглядів Ж.Б.Сея, Т.Мальтуса, Ш.Сімонді на проблему криз надвиробництва.
60. Охарактеризуйте відмінні риси класичної політекономії, яка розвивалася в Україні.
61. Оцініть позитивні сторони вчення соціалістів-утопістів другої половини XIX ст. і вкажіть основні недоліки їх теорій.
62. Поясніть, з якою метою К.Маркс ввів до аналізу категорію змінного капіталу. Розкрийте механізм виникнення доданої вартості по К.Марксу.
63. Теорія рентних відносин К.Маркса. Що розумів К.Маркс під абсолютною рентою. Які особливості теорії відтворення К.Маркса?
64. Поясніть, в чому полягає "революційний переворот" в економічній науці, здійснений К.Марксом?
65. Визначте основні суперечності економічної теорії К.Маркса.
66. Основні тенденції розвитку світової економіки на межі XIX - XX століть.
67. Охарактеризуйте основні напрямки творчого розвитку марксизму, що домінували в теорії на початку XX ст.
68. Економіка Англії на межі XIX - XX століть.
69. Економіка Франції на межі XIX - XX століть.
70. Економіка Німеччини на межі XIX - XX століть.
71. Економіка США на межі XIX - XX століть.
72. Економічні причини Першої світової війни.
73. Поясніть, що сприяло "маржиналістській революції" в економічній науці і в чому полягає її зміст?
74. Обґрунтуйте концепцію граничної корисності австрійської школи і вкажіть її відмінності від аналогічної теорії математичної школи.
75. Дайте характеристику основним положенням кембриджської школи. Оцініть внесок в економічну теорію А. Маршала.
76. Оцініть внесок представників математичної школи в теорію споживчого вибору.
77. Сформулюйте концепції українських економістів, що стали складовою частиною сучасної неокласичної теорії.
78. Економічні наслідки Першої світової війни для США, Англії, Франції, Німеччини.

79. Економічна суть Версальської системи.
80. Плани Дауеса та Юнга, їх суть та мета.
81. Світова економічна криза 1929-1933 рр. та її особливості в США, Німеччині, Англії, Франції. Варіанти та шляхи виходу з неї.
82. Проаналізуйте, чому в період "Великої депресії" 1929-1933 р.р неокласична теорія зазнала своєї кризи. В чому виявилась розбіжність поглядів неокласичної теорії і Дж.М.Кейнса на проблему зайнятості?
83. Поясніть, чому саме сукупний попит в теорії Дж.М.Кейнса виступає об'єктом державного регулювання економіки.
84. Обґрунтуйте докази Дж.М.Кейнса про необхідність державного втручання в економіку.
85. Становище провідних країн у світовому господарстві напередодні Другої світової війни.
86. Економічні причини II світової війни.
87. Економічні наслідки війни для світової економіки. План Маршала.
88. Формування трьох центрів світового капіталізму. США, Японія, ФРН - нові економічні лідери.
89. Економіка США після Другої світової війни та основні тенденції її розвитку.
90. Економіка Японії після Другої світової війни та основні тенденції її розвитку.
91. Економіка Франції після Другої світової війни та основні тенденції її розвитку.
92. Англійська економіка в повоєнні роки, її основні тенденції.
93. Утворення ФРН та основні тенденції розвитку її економіки.
94. Охарактеризуйте основні положення некейнсіанства і визначте причини такої трансформації кейнсіанської доктрини.
95. Складіть порівняльну характеристику некейнсіанських і неокласичних теорій економічного зростання.
96. Охарактеризуйте напрямки розвитку основних положень теорії Дж.М.Кейнса у посткейнсіанських концепціях.
97. В чому полягає сутність неолібералізму? Складіть порівняльну характеристику поглядів М.Вебера і В.Ойкена як представників раннього неолібералізму.
98. Розкрийте сутність доктрини неолібералів ФРН про "соціальне ринкове господарство".
99. Обґрунтуйте висновки, які зробив М.Фрідмен з аналізу історії грошового обігу США.
100. Що з'ясували американські монетаристи в галузі досліджень "конструкції" кривої Філіпса? Яке значення має введений М.Фрідманом показник "природний рівень безробіття"?
101. Проаналізуйте, які чинники відхилення економіки від рівноваги визначає АЛаффер.
102. Обґрунтуйте основні положення "теорії раціональних очікувань".
103. Які ідеї були поєднані в так званому "неокласичному синтезі" і до яких наслідків в теоретичному плані це привело?
104. Які історико-економічні передумови виникнення інституціоналізму? Чому останній вважають альтернативою неокласичної теорії? Сформулюйте основні методологічні особливості інституціоналізму.
105. Проаналізуйте, в чому вбачається єдність ідей нової історичної школи Німеччини і раннього американського інституціоналізму.
106. Розпад колоніальної системи і виникнення нових незалежних держав. Альтернативи їх соціально-економічного розвитку.
107. "Нові індустріальні країни" та причини їх швидкого економічного зростання.
108. Соціально-економічні проблеми країн, що розвиваються.
109. Господарство первісних племен на території України. Господарство скіфів.

110. Економічний розвиток східнослов'янських племен та його особливості.
111. Економічний розвиток Київської Русі.
112. Економічний розвиток українських земель в період загарбання іноземними державами.
113. Виникнення козачих поселень та їх розвиток.
114. Створення української козацької держави. Економічний розвиток Запорізької січі.
115. Економічний стан Лівобережної України за часи гетьманщини.
116. Економічна політика Петра I та її вплив на економіку України.
117. Соціально-економічне становище Правобережної України.
118. Визрівання передумов скасування кріпацтва. Основні положення селянської реформи 1861 р. в Росії та особливості її реалізації в Східній Україні.
119. Сільське господарство й аграрні відносини в пореформений період. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.
120. Промисловість Східної та Західної України.
121. Фінанси і кредит. Грошова реформа царського уряду 1839-1843 рр.
122. Столипінська аграрна реформа та її здійснення в Україні.
123. Сільське господарство й аграрні відносини в Західній Україні.
124. Індустріалізація в Україні. Особливості промислового розвитку початку ХХ ст.
125. Фінанси і кредит. Грошова реформа царського уряду. 1895-1897рр.
126. Вплив Першої світової війни на економіку українських земель.
127. Політика "воєнного комунізму" та специфіка її здійснення в Україні.
128. "Нова економічна політика" і відбудова народного господарства України в 20-х роках.
129. Сталінська індустріалізація та її реальні результати.
130. Суцільна колективізація та її вплив на стан сільського господарства.
131. Проголошення Західно-Української Народної Республіки та економічна політика її уряду.
132. Економіка України на першому етапі Другої світової війни.
133. Соціально-економічні наслідки приєднання західноукраїнських земель до УРСР.
134. Початок війни СРСР з Німеччиною. Перебудова народного господарства на воєнний лад.
135. Втрати господарства і населення України в роки Другої світової війни. Відбудова народного господарства.
136. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи і спроба її модернізації.
137. Посилення застійних явищ у соціально-економічному житті країни у 70-х першій половині 80-х років.
138. Спроби реформування господарської системи у другій половині 80-х років та їх невдача.
139. Акт про державну незалежність України 24 серпня 1991р. Розбудова національної економіки, її ринкова трансформація та інтеграція у світовий економічний простір.
140. Соціально-економічна криза та пошук напрямків її подолання.
141. Роль і місце господарства України у світовому економічному розвитку.
142. Загальна характеристика радянської економічної думки.
143. Сучасна економічна думка України.
144. Обґрунтування основ економічної кризи незалежної України в теоріях представників економічної думки України.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С.В.Степаненко, С.Н.Антонюк, В.М.Фещенко, Н.О.Тимочко] ; за ред. проф. С.В.Степаненка. – К.: КНЕУ, 2010. – 743 с.
2. Історія економіки та економічної думки: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц./ С.В.Степаненко, В.М.Фещенко, С.Н.Антонюк, Н.О.Тимочко та ін. - К.: КНЕУ, 2008, - 248 с.
3. Історія економічних учень : Рекомендовано МОНУ як навч.-методичний посібник для самостійного вивчення дисциплін / Корнійчук Л.Я., Кириллова Г.Ю., Татаренко Н.О. та ін. – КНЕУ, 2002.
4. Історія економіки та економічної думки: Курс лекцій / Авт. кол.: С.В.Степаненко (кер. авт. кол.), В.М.Фещенко, С.Н.Антонюк, Н.О.Тимочко та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 664 с.
4. Історія економічних учень : Підручник. У 2-х частинах. Затверджено МОН України. Частина 2 / За ред. Базилевича В.Д. – Знання, 2005.
5. Історія економічних учень: Підручник / Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко, А.М.Поручник та ін.; за ред Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. – К.: КНЕУ, 2001. – 564 с.
6. Економічна історія: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / Н.О.Тимочко, О.А.Пучко, Л.М.Рудомьоткіна та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 216 с.
7. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу: Підручник./ За ред. Лановика Б.Д. - К.: Вікар, 2001.
8. Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матейко Р.М. та ін Економічна історія України : Допущено Міністерством освіти як підручник для студ. ВНЗ / За заг. ред. Лановика Б. Д. – Юридична книга, 2004.
9. Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф. Економічна історія : Курс лекцій / За ред. Лановика Б.Д. – Вікар, 2000.
10. Царенко О.М. Економічна історія України і світу: Навч. посіб. - Суми: Університетська книга, 2001.
11. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень: Навч. посіб. для студ. вузів. — К.: Знання-Прес, 2000.

Допоміжна

1. Білоконенко О. В. Історія економічних вчень: Конспект лекцій. — К: Укр.- фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1998.
2. Базилевич В.Д. Історія економічних учень: Підручник: у 2 ч. / За ред. В.Д. Базилевича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — 567 с.
3. Войтов А. Г. История экономических учений : Краткий курс. — М., 2000.
4. Дмитриченко Л. И. История экономических учений: Учеб. пособие для студ. вузов. — Донецк: КИТИС, 1999.
5. Злупко С. Основи історії економічної теорії. — Львів: ЛНУ, 2001.
6. Історія економічних учень: Підручник / За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ. 1999.
7. Лановик Б. Д. Економічна історія: Курс лекцій./ За ред. Лановика Б.Д.. -Київ: Вікар, 2000.
8. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень: Навчальний посібник. - Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. - 220 с.
9. Метко І. А. Історія економічних вчень: Основні течії західноєвропейської та американської економічної думки. Навч. посібник для студ. економ, спец, вищих навч. закладів. — К.: Вища шк., 1994.
10. Нестеренко О. Т. Історія економічних вчень : Курс лекцій. — 2-ге вид., перероб. і доп.. — К.: МАУП, 2000.

11. Проскурін П.В. Історія економіки та економічних вчень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації : Навч. пос. – К. : КНЕУ – 2005. 372 С. ;
12. Сурин А. Т. История экономики и экономических учений: Учеб.-метод. пособие. — М: Финансы и статистика, 1998.
13. Черкашина Н.К. Економічна історія: Навчальний посібник. - Київ: ЦУЛ, 2002.
14. Ядгаров Я. С. История экономических учений: Учебник для студ. — М.: ИНФРА-М, 2000.

Інформаційні ресурси

1. <http://library.if.ua/>
2. <http://lukyanenko.at.ua/>
3. http://www.scholar.ru/catalog.php?topic_id=88
4. <http://www.economy.in.ua/>
5. <http://vocable.ru/>
6. <http://ecsocman.hse.ru/>
7. <http://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/index.htm>
8. <http://eup.ru/>
9. <http://www.buklib.net>